

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГЛАС СЛХХИИ ✓

ДРУГИ РАЗРЕД

ФИЛОСОФСКО-ФИЛОЛОШКЕ, ДРУШТВЕНЕ
И ИСТОРИСКЕ НАУКЕ

92

7

Д-р Михаило Динић

Земље Херцега Светога Саве

ÜK 193/80 Weltwirtschaft
Kiel dj

БЕОГРАД 1940

Цена 20 дин.

Земље Херцега Светога Саве

ОД

Д-ра МИХАИЛА ДИНИЋА

(Примљено на скупу Академије друштвених наука 25-XII-1939 год.)

Лајош Талоци објавио је три повеље од изванредног значаја за историску географију Херцеговине. У првој — од 19 II 1444 године — арагонско-неапољски краљ Алфонс V потврђује Стевану Вукчићу његове, поименице набројене, поседе; другом (од 20 I 1448) чини то исто „римски краљ“ Фридрих III; трећа, са сличном садржином, потиче опет од краља Алфонса¹⁾ (од 1 VI 1454). У свима су означена углавном само утврђена места (*castra*); стога у њима не налазимо вароши без тврђаве као што су Пријепоље, Плевља, Фоча итд. Повеља од 1444 у великој већини случајева — а то јој нарочито подиже вредност — даје и име жупе у којој је град лежао.

Ове три повеље, основа за свако приказивање пространства Херцегове земље, нису још довољно проучене. Талоци је додуше учинио изврстан покушај у томе правцу.²⁾ Али он се ограничио, не знамо из којих разлога, само на две последње, занемаривши баш ону која је најважнија. А и уложен напор да се толико нејасних ствари у вези са њиховом садржином изведу колико-толико на чистину био је минималан: изгледа да ни класично дело Јиречекново о трговачким путевима и рудницима средњевековне Србије и Босне није имао пред собом. Зато су и његови резултати далеко од тога да задовољавају, те могу само унети забуну код неупућених. Са колико је површности тај посао рађен увериће се свако чим баци поглед на карту Херцегових поседа или на листу идентификације места које је Талоци саставио. Ми ћемо овде изнети само неке карактеристичне при-

¹⁾ *L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter* 359, 378, 394; ср. и 153.

²⁾ *Ib.* 159 ил.

мере, за доказ да је његов посао скоро потпуно промашен и да се мора поново обавити. У повељи Фридриха III помиње се *castrum Soko cum dominio Strupon*. То је главни Херцегов град Соко, на ставама Пиве и Таре. „Strupon“ очигледно иде уз Соко и означава предео Дрину („с Дрином“). Талоци међутим упућује на Суторину у Боци Которској и на конавоски Соко. Град „Stary“ је за њега Цавтат — називан, зна се, и Стариград — без обзира на то што је овај, као уосталом и конавоски Соко, припадао Дубровнику и што се „Stary“ налази у групи градова далеко од Цавтата. Чак су и по два места исте повеље идентификована са једним данашњим: „Wellskey“ су Вељаци, али то исто је и „Welletin“. Једном се писац толико заборавио да је град „Odetzky“ прогласио за Оцак, ма да је ово име турског порекла, немогуће према томе за предтурско доба. Што је најгоре и што уноси потпуну пометњу, у првој повељи је погрешном интерпункцијом већина градова одвојена од своје жупе те је тиме обично обрнута улога: жупе су постајале градови а градови жупе.

Посао око идентификације Херцегових градова и жупа, мора се признати, није ни мало лак. Главна тешкоћа је у томе што су многа имена врло рђаво традирана. Прва повеља писана је талијански, остале две латински. Али оригинални текст, који су Херцегови посланици носили са собом, био је српско-хрватски и он је, по свему изгледа, тек у Неапољу и Бечу превођен. При томе је долазило и до неспоразума, да не говоримо о рђавој транскрипцији имена. У првој повељи је скоро увек уз име жупе припојен и предлог: *Vdrinagliano* > „у Дринаљеву“, *Vbistrizi* > „у Бистрици“, *Vtribigno* > „у Требињу“, *Vgorcohi supi* > „у Горској Жупи“ итд. Не стоји много боље ни са именима у осталим двома повељама, тим пре што је Фридрихова сачувана само у доцнијем препису.³⁾ Ипак биће мало случајева где остајемо сасвим беспомоћни. Ко год је мало више сročен са средње-

³⁾ Повеља Фридриха III је „*Leuere Kopie im K. u. k. gemeins Finanzarchiv, Цингарт I*“; остале две издате су по савременим преписима арагонског архива у Барселони. Талоци не доноси снимке те се не може знати у којој је мери његово читање исправно.

вековним писмом, зна да се и преписивачке грешке могу подвести под извесне норме: *ni* место *m*, *s* место *t*, *ch* место *th* итд. могу се лако објаснити у нашим повељама. У току расправе имаћемо више пута прилике да укажемо на такве или сличне појаве.

За утврђивање тачног облика појединих назива од значаја је и то да се у повељама налазе трагови дијалеката. Прва је икавска, друга екавска, трећа ијекавска. Тако је град Сусјед (има их два) забележен као *Susit* или *Sustich* у првој, као *Sozed* или *Sozzed* у другој а као *Susied* у трећој повељи. Има и других примера где се осећа иста разлика дијалекта: *Sucisti* „у Сутисци“; *Consina* „Црна Стина“, *Vnizats* „Виначац“; *Vbilou* „у Билој“; *Codidich* „Ходидид“ (I повеља); *Medwed* Медвед; *Bentschecz* Веначац; *Welligrad* Београд; *Hodyeded* Ходидед (II пов.); *Vinenczaz* Вјеначац; *Biograd* Биоград; *Mediued* (Medued) Медвјед (III пов.) Итд. О тој језичној разлици мора се водити рачуна када се траже одговарајућа имена у другим повељама. Она нам показује и то да су преводи састављани по диктату.

Све три повеље помињу углавном иста места: од 51 у првој повељи налазе се, колико се може са сигурношћу утврдити, 37 у осталим двома; само у I и II по 3; само у I и III опет по 3; само у II и III по 12. Прва има 8 места које не налазимо у осталим двома, друга 9, трећа 7. Ове разлике су у извесној мери последица померања граница, донекле свакако и подизања нових тврђава. Али има и несумњивих случајева испуштања појединих места приликом састављања повеља. Град Кључ код Цернице, на пример, припадао је, зна се сасвим сигурно, већ Сандаљу Хранићу. Ипак зато нема га у првој повељи. Морамо према томе бити крајње опрезни при извођењу закључака на основу присуства или отсуства извесних градова у појединим повељама.

У свим изворима где се набрајају географски објекти увек се може утврдити, барем донекле, извешан ред по коме то бива, а тај ред често пута игра пресудну улогу при идентификацији. То је случај и са нашим повељама. Не може се додуше у свима видети потпуна правилност у набрајању од почетка до краја, али постоји ипак несумњиво груписање

градова по областима. Састављачи повеља ишли су, у главним потезима разуме се, истим редом. Прво се нижу градови (и жупе у повељи од 1444) у Подрињу и Полимљу, затим градови источно и западно од средње и доње Неретве, најзад око њеног горњег тока. Од колике нам је користи та констатација, видеће се у више случајева, нарочито када неко име у једној од повеља није исправно забележено или ако се јављају два града са истим именом (на пр. Нови у Боци Которској и на ушћу Неретве, Сусјед у Оногошту и у Ускопљу). Шта више и за извесне неправилности у набрајању може се наћи узрок. Попис градова у повељи од 1444 свршава Медуном и Соколом у Зети, ма да би им место било тамо негде уз Сусјед у Оногошту и Острог. На крај су дошли очигледно зато што су били нова, привремена завојевања Херцегова.

Има још једна ствар коју морамо додирнути на почетку ове расправе. То је питање веродостојности наших повеља. Ако се посматра карта Талоцијева, по њима израђена, могло би се помислити да Херцег није много водио рачуна о томе шта је његово а шта туђе приликом састављања текста повеља поднесених на потврду. Нарочито би се био окупио на поседе републике Св. Влаха. Уствари ради се ту о читавом низу погрешних идентификација: Стариград више Омиша замењен је са Цавтатом, Вратар код Дријева са „Бреном“ (Дубровачка Жупа, Жрновница, лат. Вреппит, тал. Врепно), Осип са Ободом код Цавтата, град Мичевац у Требињу постао је Мрчевац код Котора, Козник у плеваљском крају Козао код Фојнице, Љубушки — Љубљана код Нина, Бијела код Коњица — Бијела Стијена у изворној области Цетине итд. Ми смо у току проучавања података ових повеља дошли напротив до уверења да Косача није у њима ишао за тим да добија потврде — уствари без неког нарочитог практичног значења — на оно на шта није имао никаквог права. У првој и трећој повељи нисмо нашли ни једно место за које би се могло утврдити да није било стваран Херцегов посед. У другој (од 1448) има додуше таквих места за која сигурно знамо да нису улазила у састав његове државе у време постанка те повеље, али ни

ту се не може рећи да је по среди обична превара од стране Косаче. Ево како ми то тумачимо. Повеља Фридриха III састављана је не само на основу концепта послатог од Херцего већ и према ранијим потврдама поседа које су Сандаљ и сам Херцег добили од Жигмунда и Албрехта. Фридрих у својој повељи то изричито наглашава: ... pro parte magnifici Stephani de Zokol, Wayvode regni Bosne, nobis humiliter extitit supplicatum, quatenus omnes et singulares gratias et privilegia, olim patruo suo Sandal per dive memorie Sigismundum imperatorem necnon regem Ungarie etc. concessas et concessa, et sibi per felicis recordationis regem Albertum patrum nostrum et Elisabeth conthoralem suam confirmatas et confirmata in quibus *infrascripta castra forent. comprehensa, videlicet castrum Soko* etc.⁴⁾ (следује низ осталих градова). Због тога се не треба чудити да управо у Фридриховој повељи наилазимо на податке који се косе са другим поузданим изворима. У њој се на пр. наводи као Херцегов и „castrum Konowaltsky“ — мисли се свакако град Соко у Конавлима, — а зна се да су Дубровчани још 1419 односно 1426 откупили Конавле. То је очигледно преузето из Жигмундове потврде Сандаљевих поседа. Ипак има случајева — видеће се у току расправе — које не можемо потпуно објаснити ни овим позивањем на раније потврде. Можда и ту није толико кривица до самога Херцего колико до наше необавештености и оскудице извора. Ми нисмо могли установити ни један једини случај, а то се мора нарочито подвући када је реч о веродостојности повеље од 1448 године, да се у њој помиње неко место за које се позитивно зна да није никада припадало Косачама, — било Сандаљу или самоме Херцегу.

Главни део ове расправе претставља коментар нашим повељама. Као увод дат је, уколико је то било могуће, развој поседа породице Косача до Херцего, а у завршном поглављу приказано је распадање његове државе.

⁴⁾ Буквално узето изгледало би као да повеља од 1448 године није ништа друго до поновна потврда ранијих двеју — Жигмундове и Албрехтове — чија би садржина била пренесена у њу без икаквих додавања. Ипак не изгледа ни мало вероватно да Херцег није предложио баш никакве измене, нарочито оне које су ишле њему у прилог.

Пошто је Стеван Вукчић — прича Мавро Орбини — завладао земљама свога стрица Сандаља, промени презиме Хранић у Косача; узрок овоме није познат ма да неки кажу да се тако назвао зато што је рођен у месту званом Косач, — per essere nato in una terra detta Cossac.¹⁾ Да је тек херцег Стеван узео назив Косача, то је произвољна, и нетачна, Орбинијева комбинација. Зна се да је и пре херцега Стевана његов род називан Косаче.²⁾ Довођење овог имена међутим у везу са месним именом, неће бити сасвим без основа. У фочанском срезу постоји и данас село Косаче. Само то име а и друге индиције нас упућују да порекло Косача тражимо баш у горњем Подрињу. Први познати члан те породице — док ова још није постала моћна и славна — помиње се у Горажду (in Gorasde ad forum Vlachi de Cossaça, 1379).³⁾ У мају 1404 саветовали су Дубровчани Сандаљу Хранићу да заробљеног Радича Санковића ради веће сигурности пошаље својој кући у Дрину — che per so ben el non tiegna Radiz nele contrade che fo del detto, mandilo a chaça soa in Drina, che li le hauera per plu siguro prexon.⁴⁾ У Дрини су били и градови у којима су се Косаче највише задржавале: Соко, на ставама Пиве и Таре, и Самобор, недалеко од Горажда у поткриљу Борове Горе. Први је имао, ако се може тако рећи, почасно место међу свим њиховим градовима. По њему је Стеван Вукчић називан „од Сокола“;⁵⁾ он се налази на челу свих очуваних повеља којима се потврђују

¹⁾ M. Orbini, Il regno de gli Slavi (1601) 382.

²⁾ J. Радонић, Archiv für slavische Philologie XIX (1897) 385; ср. и нап. 9.

³⁾ Debita Notarie 8 fol. 169.

⁴⁾ Lett. di Lev. 4 fol. 66, 29 V 1404. Радонић, I. с. 400.

⁵⁾ Š. Ljubić, Listine IX 226: Pax cum magnifico domino Stefano de Sochol, magno wayvoda regni Bossine ac duce terre Huminis; L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter 378: pro parte magnifici Stephani de Zokol, wayvode regni Bosne. — У споменицима на нашем језику не помиње се у титулама Соко, већ само „кнез у дривњски“. Miklosich, Mon Serb. 441; Стојановић, Повеље и писма, I 2, 63, 64, 66, 69, 76, 77, 79.

херцегови поседи. Ту је био и херцегов „славни двор“.⁶⁾ Најзад, пада у очи и то да су поседи кнеза Вукца и кнеза Вука, Сандаљево браће, лежали претежно у Подрињу: како се они нису истицали онолико као њихов брат који их је бацио у засенак, то су они несумњиво остали ограничени на изворну породичну област.⁷⁾

Све нас дакле за сада упућује да постојбину херцега од св. Саве тражимо у горњем Подрињу, и то по свој прилици у селу Косаче, које не би било једино, нарочито не у томе крају, у чијем се имену очувала успомена на једну средњовековну властeosку породицу.⁸⁾ Овакво преношење имена дало би се тим пре разумети што поуздано знамо да је Косача било много. У време смрти Сандаља Хранића постојале су четири „куће“. Сам Сандаљ пише да оне чине његово племе (... ѿвѣмъ долѣ реченѣмъ четиремъ кѣкамъ моего племени).⁹⁾ То су били сасвим незнатни људи који се свакако нису померали са места у коме су настали. Не би према томе било никакво чудо да је по њима читаво село добило свој назив.

*

Успон куће Косача не може се пратити од самог почетка у свим појединостима. Орбинијево приказивање проткано је очевидно легендом: неки кнез у Рудинама — име му се не помиње — имао је сина Вука, названог Храпа, рођеног 1317 године. Вук је после једног инцидента у лову,

⁶⁾ Повеље и писма I 2, 37.

⁷⁾ Ср. даље стр. 162.

⁸⁾ Ср. В. Скорић, Стара босанска властела у нашој топономастици. Гласник Геогр. друштва 7/8, 1922, 125 илд. Чудновато је да Скорић баш о селу Косаче ништа не говори.

⁹⁾ Div. Not. 21 fol. 132, 17 IV 1437: Nobiles et egregii viri ser Juan Vochouich et ser Giurag Radiuoy Stipchouich, ambo Bosnenses et attinentes voivode Sandagl ex quatuor domibus attinentium eiusdem voivode; ib. fol. 132, 30 IV 1437: Nobiles viri Vlatchus Obradouich, Radossauus Stiepchouich, Radiç Stiepchouich, Sladoe Vochouich et Stipan Dragisich, omnes Bosnenses attinentes condam voivode Sandagl ex quatuor domibus attinentium eiusdem voivode. Ср. и Повеље и писма I 2, 94 илд.: Радосав Драгишић Косача; Остој Драгишић Косача

због кога је платио главом Бранко Расисалић, побегао прво у Угарску затим прешао на двор цара Душана где се особито одликовао у ратним пословима. Као награду добио је Рудине, али га је ту из освете убио 1359 године један од Расисалића.¹⁰⁾ Његов син био је Влатко Вуковић. Ми данас о Вуку не знамо са друге стране ништа. Основу за будућу величину породице ударио је Влатко Вуковић, прослављени војсковођа краља Твртка I.¹¹⁾ Положај и величина његових поседа нису ближе познати. По томе што се Дубровчани, у време његовог синовца Сандаља, позивају на старо пријатељство са Влатком,¹²⁾ што је овај држао заједно са кнезом Павлом Раденовићем царину у Леденицама више Дубровника¹³⁾ и што његов наследник иступа одмах као моћан великаш, види се да је већ Влатко створио оно језгро око којег ће се окупити земље доцнијег херцега од св. Саве. Познат је само један детаљ, завршни, о образовању његове територије. Он је крајем 1391, у друштву са Павлом Раденовићем, отео Санковићима Конавле, од којих је задржао јужну половину.¹⁴⁾ Казивање Мавра Орбинија¹⁵⁾ да је краљ Твртко наградио Влатка, после његове сјајне победе над Турцима код Билеће, скоро целом оном облашћу која је доцније прозвана Херцеговина остаје без контроле, те не можемо знати колико одговара истини; дословце, нема сумње, не може се прихватити.

¹⁰⁾ О. с. 380 ид. Вук и Храња су два лица, не једно. Ср. *Ил. Руварац*, О кнезу Лазару 345 ид.

¹¹⁾ Ср. *В. Ђоровић*, Календар Просвета за 1925, 83 идд.

¹²⁾ *Iorga*, Notes et extraits II 88, 104.

¹³⁾ Div. Canc. 30 fol. 134, 15 VIII 1392: Marussa uxor d. Zore de Bochsa facit manifestum, quod ipsa habuit et recepit in deposito et salvamento a Volcho Craiaçich et Gradeç dyach, hominibus comitis Pauli et Vratcho Branillovich, homine voyvode Vlatchi, pro dictis dominis doaneriis ad doanam de Lediniçe ibidem presentibus et deponentibus denarios dicte doane up. mille ducentos...

¹⁴⁾ Ср. *J. Радонић*, Archiv für slavische Philologie XIX, 386.

¹⁵⁾ *Orbini* о. с. 381: Onde il Re di Bosna, volendo riconoscer di tanti servitij questo suo fedele Voieuoda Vulatko, gli donò quasi tutto quel paese, che poi si chiamò Ducato di Santo Sabba.

Начин на који је Влатко Вуковић, само на неколико месеци после смрти Твртка I, дошао до једног дела Конавала, не подаривањем од стране владоца већ отмицом, инаугурише ново доба у Босни. И овде је као нешто раније у Србији било сада омогућено стварање путем безобзирне активности пространих више или мање независних великашких поседа. Влатков наследник, Сандаљ Хранић (1392—1435), одлучно је кренуо путем који му је стриц указао и наставио са успехом ширење и заокругљивање наследства. Санковићи, некада господари Жапске, Поповог Поља, Дабра, Површи и Невесиња¹⁶⁾ — то је само оно што поуздано знамо — били су потпуно сатрвени. Војвода Радич Санковић био је у пролеће 1404 заробљен и ослепљен, а Косача је приграбио његове области.¹⁷⁾ Да је Попово Поље тада прешло у његове руке, знамо и по томе што је он примао после те године могориш.¹⁸⁾ Исте године иступа Сандаљ и као нови господар земље Санковића у преговорима за потврђивање села Лисца републици св. Влаха које јој је Радич био уступио 1399.¹⁹⁾ У јулу 1406 боравио је Сандаљ у Невесињу које је такође недавно припало њему, као што се види из једне дубровачке инструкције.²⁰⁾ Исти је случај био несумњиво и са Дабром и Жапском.²¹⁾ Од почетка 1410 и Дријева прелазе потпуно у трајни посед Сандаља Хранића.²²⁾

¹⁶⁾ Ср. *Јиречек*, Wiss. Mitt. III 78 ид.; *М. Динић*, О Николи Алтомановићу 13 нап. 8.

¹⁷⁾ *Радонић* I. с. 399 ид.

¹⁸⁾ Ср. *М. Динић*, Глас СКА 168, 220.

¹⁹⁾ Пов. и писма I 1, 260; *Iorga* о. с. 104 ид.

²⁰⁾ Lett. di Lev. 4 fol. 110, 16 VII 1406: Et a informacion vostra sopra questo ve avixemo che per alcuni nostri mercadanti ne vien dito che in Conazpoye de Neveſſigne da po chel voyvoda habe la contrada ha tolto a qui passa quella via a ducato uno per salma et a qui passa quella altra via de Xagorie in Visseva li tolen el dito ducato. In liquali doi luogi may avanti non se tolse niente. Није јасно да ли је и Вишева (види о њој даље стр. 208) недавно припала Сандаљу, или само Невесиње.

²¹⁾ Div. Canc. 36 fol. 81, 27 VII 1406: Radogna Pripchouich de Xadbra, homo voyvode Sandalis; ib. fol. 87, 19 VIII 1406: Radovez Glupclich de Isadbra contrate Sandalis.

²²⁾ Ср. *М. Динић*, Годишњица НЧ 47 (1938) 126.

Није данас могуће потпуно разлучити наслеђену Сандаљеву област од оне коју је он стекао. У Полимљу је већ за време Сандаља достигнута, не знамо када ни како, она граница која ће се одржати углавном и у време херцега Стевана. Пријеполје је, зна се сасвим поуздано, било Сандаљево; исто тако и Плевља. Према југоистоку обухватала је његова област Језера и Дробњаке, затим Оногошт и у Приморју Драчевицу и половину Конавала (до 1419); даље, Дријева на ушћу Неретве. На Дрини је Горажде било Сандаљево, док су Устиколна, Међеђа, Вишеград и Добрун припадали Павловићима.²³⁾ На Гласинцу је имао Сандаљ своје царинике, а њему је припадало и Мокро.²⁴⁾ Не може се ипак поуздано знати да ли је читав Гласинац био његов, пошто је царину могао узимати и на туђој територији.²⁵⁾

Sandalj starb im J.1435. Sein Fürstentum reichte damals von der Narentamündung bis jenseits des Lim — написао је Јиречек на почетку своје научничке каријере. Исто је поновио и у својем последњем делу („Његове — Сандаљеве — су биле земље од ушћа Неретве до Лима и долине Раме до Котора“)²⁶⁾ Не може се међутим одржати гледиште да је Сандаљева власт престајала на Неретви. Она је несумњиво допирала до Цетине, са извесним покушајима да се пређе и та река. Сандаљ је једно време држао и тврду Острвицу са Скрадином (1408—1411), у долини Зрмање. Ладислав Напуљски даровао му је Дрежник, Слуњ и Цетин у поречју Коране²⁷⁾ (1406). То је остало само на хартији, али у сваком случају показује нам колико су према северозападу далеко досезале Сандаљеве аспирације. Тешко да би оне ишле тако далеко да он није држао ништа западно од Неретве. Али има и стварних индикација које показују да је већ Сандаљ

²³⁾ Ср. *Jireček*, Die Handelsstrassen und Bergwerke 40.

²⁴⁾ Acta Cons. Rog. 4 fol. 139, 23 III 1430: Овлашћење кнезу и М. већу scribendi pro gabella Glassinae voivode Sandagi et aliis de quibus sibi videbitur; Div. Canc. 34, fol. 175, 9 XI 1402: usque ad unum locum vocatum Мосро, voivode Sandagli. Ср. *Wiss. Mitt.* II 321.

²⁵⁾ *М. Динић*, Годишњица НЧ (1938) 126; ср. и даље стр. 234.

²⁶⁾ Die Handelsstrassen 40; Историја Срба II 110.

²⁷⁾ Ср. *R. Lopašić*, Око Купе и Коране 108; *Радонић*, I. о. 404 илд.

према Цетини постигао углавном ону границу коју ће имати и његов синовац. У јулу 1424 писао је млетачки сенат војводи Сандаљу да настоји да Пољичани не узнемиравају област града Сплита — ut dicti Policenses se abstineant a dampnis et offensionibus.²⁸⁾ Клаић²⁹⁾ је видео у томе доказ да су и Пољича тада била Сандаљева, Радонић пак, са више права очигледно, да је његова власт допирала до Цетине.³⁰⁾ На подручју између Неретве и Цетине била је област моћне властелске породице Радивојевића (Ђурђевића, Влатковића). Да су они били подложни Сандаљу Хранићу, има несумњивих доказа. Око 1430 један флорентински трговац био је опљачкан и заробљен per nobilem virum Paulum, comitem de Jugovich. Флорентинска општина жалила се на Павла Ђурђевића босанском краљу; али, по савету Дубровчана, писала је и Сандаљу као Павловом непосредном господару. У исто време захваљивали су Флорентинци и републици св. Влаха за посредовање код Сандаља — ad Sandalium cuius sub dominatu ac protectione idem Paulus existere dicitur.³¹⁾ Још прецизније је сведочанство једне повеље из 1434 године којом Јурај Војсалић потврђује Радивојевићима све њихове поседе: И кь томоу имь придасмо нихь племенито, што имь бише оузео воевода Сандаљ — каже се тамо изричито; а у ово се убрајају шест села у Горској Жупи — код Вргорца — и исто толико у Приморју између Цетине и Неретве.³²⁾ Најзад, и догађаји изазвани смрћу Сандаља Хранића сведоче да је он имао власт и над оним делом Хума западно од Неретве. Чим је сазнао да Сандаља нема више међу живима, писао је Жигмунд Дубровчанима да помажу ону хумску властелу која је одлучила да се врати под власт угарске круне — ad subsidia exhibenda baronibus terre de Chomlian, olim fidelibus corone sue, qui, extincto voivoda Sandagi,

²⁸⁾ *Ljubić*, Listine VIII 275.

²⁹⁾ *Poviest Bosne* 274.

³⁰⁾ *Archiv XIX* 452. Ср. *I. Pivčević*, *Povijest Poljica* (I. Dodatak Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku god. 1921) 32.

³¹⁾ *Iorga*, Notes et extraits II 264.

³²⁾ *Ст. Новаковић*, Законски споменици 338. Ср. *Љ. Ковачевић*, Годишњица НЧ X 206.

ad obedienciam solitam corone eiusdem redierunt.³³⁾ Само западни Хум припадао је Угарској за владе краља Лајоша Великога, а „барони“ који су устали против Сандаљевог наследника и тражили ослонац на Угарску били су у првом реду Радивојевићи. Они су већ у марту 1435 покушали да отму Косачи његову половину Дријевске царине.³⁴⁾

Нема дакле разлога да се Сандаљева власт ограничи само на крајеве источно од Неретве. Ипак, западно од те реке она није била како се чини онако непосредна и стабилна услед знатне моћи Радивојевића и њихове сталне тежње да се ослободе подређеног положаја према Косачама.

*

О поседима Сандаљеве браће немамо много података. Имали су како се чини пространију област само у Подрињу. Вук, стриц херцега Стевана, држао је mercatum Gobsa, на речици Говзи десној притоци Бистрице, око 1410—1411 године.³⁵⁾ Суседни Јелеч био је исто тако у његовој власти.³⁶⁾ Помиње се и неки Грубан Браниловић из Дрине као човек Вукца Хранића, оца Херцегова.³⁷⁾ Вукац је наследио и земље свога брата Вука († 1425). За Јелеч барем имамо несумњив доказ. Вукота Немио из Подјелеча, 1420 још човек Вука Хранића, и његов син Радоња били су 1427 homines comitis Volchac Cranich.³⁸⁾

Изван Подриња Сандаљева браћа нису како изгледа имала бог зна шта. У крајевима ближе мору припадало је

³³⁾ *Gelcich-Thallóczy*, *Diplomatarium Ragusanum* 391.

³⁴⁾ *Iorga* о. с. 326. Ср. *В. Ђоровић*, *Историја Југославије* 228.

³⁵⁾ *Leti. di Lev.* 5 fol. 24, 18 XII 1410: in mercato Gobse, contrate Volchi Cranich; *Lam. de foris* 2 fol. 102, 30 X 1411: Radoslav Nemil, homo Volchi Cranich oteo nekaav med in Gobsa, territorio Vuchi Cranich.

³⁶⁾ *Lam. de foris* 4 fol. 236, 28 VIII 1420; Iuchus Mladenovich conqueritur supra Volchottam Nemil, hominem vojvode Volchii Cranich, eo quia dum in isto vere transacto idem accusator in loco Jelec etc.

³⁷⁾ *Div. Canc.* 40 fol. 222, 29 IX 1415: Gruban Branilovich de Drina, homo Vuchacii Cragnich et Radic Machnich de Onogost, homo vojvode Sandalis.

³⁸⁾ *Deb. Not.* 14 fol. 155, 10 XI 1427.

Џуку колико знамо само село Жабица.³⁹⁾ Сандаљ као да није био нарочито дарезљив према браћи; новостечене поседе задржавао је за себе.

*

Пространа територија Сандаља Хранића није чинила једну компактну област са тачно одређеним границама. Наредо са снажењем Косача у данашњој Херцеговини подиже се и породица Павловића чији су главни поседе били између средње Дрине и реке Босне.⁴⁰⁾ Већ кнез Павле Раденовић († 1415), који је по својој моћи мало заостајао за Хрвојем Вукчићем и Сандаљем Хранићем, ударио је темељ новом поседу Павловића у близини мора. Још за живота војводе Влатка Вуковића добио је половину Конавала са Цавтатом (1391), а јавља се ускоро и као сувласник царине у Леденицама⁴¹⁾ (1392). Од 1395 налазимо га као господара жупе Врма са градом Клобуком.⁴²⁾ У марту 1397, у повељи којом кнез Павле гарантује Дубровчанима слободу трговине у својој земљи, сведоци су његова властела „от Приморја“ Вукосав Кобиљачић, Љубиша Богданчић и Вукосав Познановић.⁴³⁾ То су познати требињски великаши; Љубиша је припадао моћном роду Љубибратића који су доминирали у Требињу.⁴⁴⁾ Павлови људи срећу се и у непосредном ду-

³⁹⁾ *Div. Canc.* 35 fol. 138, 6 I 1405: Millath Milcinouich de Xabiza, homo Volchi Cranich (sic); *Lam. de foris* 4 fol. 317, 28 IX 1421:.... de Zabiça homines vojvode Volchi Cragnich. У јулу 1406 спомиње се Gouchus Medosseuich Vlach Mirussich, homo Vulchi Cranich, свакако из катуна Мируша (*Lam. de intus* 1 fol. 193). Данас има село Мируше јужно од Билеће.

⁴⁰⁾ О Павловићима ср. *Ј. Радонић*, *Летопис МС* 211, 212 (1902); *А. Ивић*, *ib.* 245, 246 (1907); *В. Ђоровић*, *Годишњица НЧ* 18 (1939) 133 илд.

⁴¹⁾ Ср. *Ј. Радонић*, *Летопис МС* 211, 39 илд.; в. горе нап. 13.

⁴²⁾ *Радонић* I. с. 47.

⁴³⁾ Повеље и писма I 1, 245.

⁴⁴⁾ Ср. *Лиречек*, *Ист. Срба* III 48; Повеље и писма I 1, 409 (Бобовишта у Требињу Љубише Богданчића); *Споменик* XI 63 (Вукосав Кобиљачић); *Пов. и писма* I 1, 410 (Љубиша и Вукосав Познановић траже склониште у Дубровник после убиства кнеза Павла).

бровачком залеђу, у Ускопљу, Зачулама, Бијелој, Орачу и Голубинцу. Његови су били и Власи Предојевићи из Билеће.⁴⁵⁾

Из времена Петра Павловића (1415—1420), сина и наследника Павла Раденовића, имамо нешто нових података: Љеково, Гребени и Врбно припадају њему.⁴⁶⁾ Дужа владавина његова брата Радослава у дубровачком суседству оставила је, природно, више трага у архивским књигама. Поред већине места која смо споменули у вези са његовим оцем и братом налазимо још у његовој власти Дубу, Главску, Супоштицу, Ускопље, Славогостиће, Бобовиште, Вјетерно, Подгљиву, Загору, Торић, Фатницу.⁴⁷⁾

Када се саберу сви подаци о поседима Павла Раденовића и његових синова у Приморју добијамо следећу слику. Више самог Дубровника држали су они, што знамо, села Гребене, Дубу, Главску, Бијелу, Супоштицу, Ускопље, Славого-

⁴⁵⁾ Div. Canc. 37 fol. 57, 3 VI 1408: Radissa Bogdanovich de Azule, homo comitis Pauli; Lam. de foris 3 fol. 83', 24 VII 1413: homines de villa Szule comitis Pauli (ср. Пов. и писма I 1, 251); Div. Canc. 39 fol. 234, 28 III 1413: Radovač Terdosevich de Golubinač, homo comitis Pauli; Lam. de foris 3 fol. 112' 10 XII 1413: in territorio comitis Pauli super Bielo; ib. fol. 83' 24 VII 1413: Hostoya Pribilovich de villa Pauli de Horac; Div. Canc. 40 fol. 158: Posrajač Ivanovich Vlaccus de Predoevichi, homo comitis Pauli (ср. *J. Дедијер*, Насеља VI 118 ил.).

⁴⁶⁾ Lam. de foris 4 fol. 36, 25 VII 1419: in Verbeno territorii vojvode Petri; ib. fol. 37' 2 VIII 1419: жалба supra Deian Osroevich cum uno suo homine nomine Braicho Boglessaglich de Gleccovo, hominem vojvode Petri Paulovich; ib. fol. 128, 7 I 1420: in Grebeni villa vojvode Petri.

⁴⁷⁾ Lam. de foris 4 fol. 32' 13 VIII 1424: de Duba homines vojvode Radossavi Paulovich; ib. fol. 35, 24 VIII 1424: de Vscople homines vojvode R. P.; ib. 10 fol. 233, 22 VII 1434: in Slaugostich... homines R. P.: Cons. Rog. 6 fol. 106, 13 I 1436: Да се траже од Радослава три села in Pouers, videlicet Glauscha, Biela et Supostica (ср. ib. fol. 91). Lam. de foris 4 fol. 247, 20 IX 1420: in Vieterno contrata R. Paulovich; Div. Canc. 43 fol. 91' 21 II 1425: Ostoia Braianovich de Podgliua de Tribigna homo Ostoie Posnanovich; Lam. de foris 11 fol. 63, 9 III 1436: homines R. P. de Sagore; Lam. de foris 5 fol. 232' 18 XI 1423: in loco dicto Torizh in contrata vojvode R. P. (Торић у Билећи); ib. fol. 128, 4 I 1434: in Bilegia penes Radizevam gomillam super territorio R. P.; Div. Not. 21 fol. 43' 30 X 1436: Vochna filia condam Radoman de Vatniza vojvode R. P.

стиће, Бобовишта, Орах, Голубинац, Зачуле и Љеково. Њихова је према томе била област непосредно изнад Дубровника од удолине којом иде пут Завала—Слано према северозападу до Конавала и Врсиња (Зубаца) на југоистоку.⁴⁸⁾ Луг, Врм са Клобуком, затим Требиње — у коме се изричито спомињу Вјетерно, Подгљива, Врбно и Загора —, Билећа и Фатница прислањали су се на села уз дубровачку територију и чинили с њима једну целину. Било је и расутих мањих поседа без непосредне везе са овима груписаним око Требиња: Бодежиште северно од Гацког, Храсно у столачком крају, а можда и нешто и око планине Морине.⁴⁹⁾ Павловићима су припадали и Власи Бањани, Малешевци, Влатковићи, Предојевићи, Перветинићи, Журовићи.⁵⁰⁾

У Приморју су се смениле две генерације Павловића са три личности. Највише података о њиховим земљама имамо из времена војводе Радослава. Ипак не изгледа нимало вероватно да су он и његов брат увећали очево наслеђе у овом крају. Они су углавном били у сукобима са Косачама у дефанзивном ставу; сам Радослав доживео је ако не потпун слом у Приморју а оно, то је изван сваке сумње, губитак најважнијих области. Успеси његови као и његовог брата Петра били су пролазна карактера, постигнути само тренутном помоћи турских чета, и нису свакако допринели повећању њихове територије. Она је несумњиво у целини творевина њиховог оца кнеза Павла Раденовића.

Приморски поседи Павловића били су изложени прохтевима са две стране: од Дубровчана и од Косача. Први су

⁴⁸⁾ Врсиње је припадало Сандаљу Хранићу. Lam. de foris 6 fol. 70, 14 VII 1424: тужба supra Radivoj Bosicichovich et Bogdan Milosevich de Versigna, homines vojvode Sandagi. Конавали су, зна се, ушли 1419—1426 у састав републике Св. Влаха.

⁴⁹⁾ Div. Canc. 48 fol. 152, 4 VII 1434: Bosidar Petrovich homo R. P. de villa Bodesiste; Lam. de foris 10 fol. 154, 16 III 1434: in Crasno super territorio R. P. (ср. Повеље и писма I 1, 531); Div. Canc. 49 fol. 238, 6 III 1436: Petchus Vladnich et Millos Dobrossalich de Morigna, homines R. P.

⁵⁰⁾ Ср. *Јиречек*, Ист. Срба II 139, III 54; *М. Динић*, Југосл. ист. час. III 139.

радили за време конавоског рата (1430—1432) да добију читаву област од Површи до Билеће, са Лугом, Врмом и Требињем. Минимални њихови захтеви били су седам села на граници њихове територије (Главска, Бијела, Супоштица, Гребени, Бобовишта, Ускопље и Зачула). Ни они нису остварени ма да је република израдила код султана одобрење да поседне Врм и Требиње. Доцније су Дубровчани покушавали да на миран начин добију од Радослава Павловића само три села: Главску, Бијелу и Супоштицу; али и то без успеха.⁵¹⁾

Много озбиљнија је била опасност од стране Косача чије су земље са свих страна, изузев према Дубровнику, опасивале требињске поседе Павловића и одвајале их потпуно од њихове изворне области. Они ће бити ти који ће им учинити крај. Већ је Сандаљ Хранић како изгледа чинио извесне покушаје да се ослободи незгодног суседства Павловића и да се прошири на њихов рачун. Он је са краљем Остојом приредио мучко убиство кнеза Павла Раденовића, за којим је имала следовати подела читаве његове земље: „tutta la lor contrada e partita“, јављао је дубровачки посланик из Босне својој влади непосредно по убиству.⁵²⁾ Сандаљ је свакако имао однети лавовски део. Нека Павлова властела из Требиња већ је тражила од Дубровчана да се користи правом азила⁵³⁾; али Павлови синови Петар и Радослав успели су помоћу Турака не само да се одрже већ и да доведу у врло тежак положај самога Сандаља који је привремено био изгубио свој део Конавала, Драчевицу и Попово Поље. Било је како изгледа и некаквих пролазних промена на Неретви.⁵⁴⁾

Конавоски рат опет је избацио на површину план о уништавању Павловића. Њихови противници, међу њима и Сандаљ, радили су на Порти да за 70.000 дуката добију од

⁵¹⁾ Ср. *Jireček*, *Slovinac* II, 1879, 58, 75; *Truhelka*, *Glasnik* VM 29, 1917, 145 ил. Ср. и горе нап. 47.

⁵²⁾ Ср. *Радонић*, *Летопис* 216, 60.

⁵³⁾ Ср. нап. 44.

⁵⁴⁾ Ср. *Ивић*, *Летопис* 245, 10 ил.

султана дозволу за поделу њихове земље. Али и овога пута Павловићи су успели да се одрже у старим границама.⁵⁵⁾

Оно што није могао да изведе Сандаљ Хранић постигло је његов наследник Стеван Вукчић Косача (1435—1466). Млађи, енергичнији и нарочито безобзирнији, он је, пошто је помоћу Турака успешно одмах по доласку на власт сузбио насртај краља Жигмунда који је оживео раније угарске претензије на Хум, приступио коначном разрачунавању са Павловићима у Приморју. После извесних пролазних успеха Радослав је морао подлећи надмоћнијој сили Стевановој изи кога је стајала сама Порта. Почетком 1438 посео је Косача Требиње које Павловићи и поред извесних покушаја неће никада више добити натраг. Следећи циљ био је тврди Клобук. Крајем маја очекивало се у Дубровнику да ће Косача бити ускоро под њим.⁵⁶⁾ Клобук се ипак одржао, како се чини до краја живота војводе Радослава. Још у марту 1441, на неколико месеци пред своју смрт, нудио је Радослав републици св. Влаха да јој прода Клобук, иначе ће га предати Турцима. Било му је и сувише јасно да после губитка Требиња неће моћи тамо опстати. Из страха с једне стране од Стевана Вукчића с друге од султана Дубровчани нису смели прихватити понуду ма да су нешто раније радили да добију Врм са Клобуком; за њих је уосталом та жупа имала вредности ако би држали и Требиње на које у том тренутку нису могли помишљати. Стога су поручили Павловићу да задржи Клобук за себе, јер ће, ако остане без њега, неповратно изгубити све своје поседе у Приморју.⁵⁷⁾ Када је Стеван Вукчић ликвидирао са остацима Павловићевих земља, не може се тачно утврдити. То је вероватно било најкасније ускоро после смрти војводе Радослава (умро крајем 1441). Ново стање ствари санкционисано је у пролеће 1442 уговором између војводе Стевана и удовице Радослава Павловића и његових синова. Јединство његове територије тиме је било коначно осигурано и он је сада могао са много

⁵⁵⁾ *Jireček* I. с., *Truhelka* I. с.

⁵⁶⁾ *Iorga* о. с. 350; *Ивић*, *Летопис* 246, 44 ил.

⁵⁷⁾ *Iorga* о. с. 377.

више сигурности иступати као господар једне више мање самосталне јединице. На некада простране поседе Павловића у Приморју потсећао је само један катун Влаха Журовића (данас Калођурђевићи више Дубровачке Ријеке) који су задржали до своје потпуне пропасти⁵⁸⁾ (1463).

Ратовање војводе Радослава Павловића са Сандаљевим наследником имало је за последицу и извесне територијалне промене у Подрињу. Јелеч, недавно својина Сандаљеве браће који је не знамо од када држао Радослав, прешао је опет у руке Косача, свакако у исто време када и Требиње. Четвртог маја 1438 тужио је један Дубровчанин неког Раденка Оби-

⁵⁸⁾ *Жиречек*, Ист. Срба II 139. „Павловићи у Приморју одржаше само Клобук и неколико планинских села, као Журовиће (сада Калођурђевићи) изнад извора Ријеке (Омбле), који се у дубровачким архивским књигама помињу још 1461 као њихови људи“ — пише Жиречек Колико је нама познато сигурно је само за Журовиће да су трајно остали у власти Радослављевих синова. Ако је Жиречек мислио да је и Клобук припадао Павловићима исто толико дуго као Журовићи — а по стилизацији реченице тако изгледа — онда несумњиво није у праву. Врм са Клобуком био је саставни део државе херцега Стевана већ пре његовог рата са Дубровником (1451—1454). Дубровчани су на почетку овог рата, када се радило о подели Херцегових поседа, тражили за себе поред Драчевице, Врсиња, Луга и Требиња, још и *Verpo e lo castello di Clobuch (Iorga o. c. 455)*. И у повељи краља Алфонса од 19 II 1444 налази се Клобук са Врмом међу Херцеговим градовима и жупама. Косача је још за живота војводе Радослава Павловића, на месец дана после оне његове понуде да уступи Клобук Дубровчанима, сматрао жупу Врм, исто онако као и Требиње, својом облашћу: 29 априла 1441 закључило је Веће умољених у Дубровнику да се кнез и Мало веће извине посланицима војводе Стевана а *petitione facta per dictos ambaxiatores vojvode Stipani de hominibus Tribigne, Vren et aliarum contratarum vojvode Radossau pro quibus habemus pacta facta cum vojvoda Radossau prout arringatam fuit in presenti consilio* (Са стране: *Fiat excusatio dictis ambaxiatoribus pro hominibus de Tribigne, Vren et aliarum contratarum*). Радило се ту о избеглицама из Требиња и Врма који су се склонили на дубровачку територију пред навалом Косачине војске. Није искључено да је и Клобук већ тада био изгубљен за Радослава. Сама његова нешто ранија понуда да тај град уступи републици Св. Влаха показује да се он налазио у безнадежном положају. У сваком случају мислимо да Клобук није остао у власти Радослављевих синова после оног уговора између њих и Стевана Вукчића.

јачића из Подјелеча, раније човека Радослава Павловића. У тужби се изричито наводи да је Јелеч освојио Косача: *Radencho Obiacich loqual fo de Bossina de sotto Jellez et fo homo de Radossavo Paulovich. Et adesso quello paixe sie de Stipan Voccich.*⁵⁹⁾ Промена је несумњиво била свежег датума; иначе се не би у тужби ни наводила. Оптужени је био вероватно у време када је извршен преступ још поданик војводе Радослава Павловића.

II

Код појединачног претреса топографских података наших повеља, који следује у овом поглављу, усвојили смо овакав поступак. Ако се исто место налази у свима повељама исписали смо сва три облика, са ознаком у загради године под којом је издата повеља; слично је поступљено и за исто место у двама повељама. При томе има случајева где је очигледно да се ради о једном истом месту и где, према томе, није потребно никакво образложење. Ми смо се од овога уздржавали и у случајевима када су разлике у графици имена незнатне и даду се лако објаснити, нарочито ако се има на уму оно што смо у уводном делу истакли. Има и случајева, разуме се по себи, где смо се морали упуштати и у опширнија разлагања да бисмо доказали оправданост свога гледишта.

Sochol con un contato che chiama Drina (1444); castrum Soko cum dominio Strynon (1448); civitate Falcone cum suis castellis et cum comitatu suo, civitate Socol cum omnibus suis pertinentiis, castris et confinibus (1454).

Соко на ставама Пиве и Таре сматран је несумњиво главним градом Стевана Вукчића. У све три повеље он долази на прво место. Он се једини од свих градова јавља, као што смо већ нагласили, у титулама херцега од св. Саве.¹⁾ По страни од главних трговачких путева, удаљен од рударских средишта, Соко ипак није оставио трага, према своме значају, у дубровачким архивским књигама, нарочито у

⁵⁹⁾ *Lam. de foris* 12 (1438—1439) 4 мај 1438.

¹⁾ Ср. горе стр. 156.

канцеларским и нотариским списима. У дипломатској преписци помиње се више због тога што су Косаче у њему чешће преговарали са дубровачким поклицарима и што су у њему и неке повеље издавали.

Као већина наших средњовековних градова унутрашњости и Соко је имао своје подграђе.²⁾ Лежало је несумњиво „на Стипану Полу под Соколом“.³⁾ Име поља постало је вероватно у вези са каквом црквом посвећеном св. Стевану. Поменућемо овде да је у Херцеговој земљи постојало још једно Шћепан Поље, у Требињу, које се такође јавља под тим именом пре њега (1420: in Tribigna in loco dicto Stierane Pogle ad traiectum fluminis). За ово је изван сумње да је добило име по цркви.⁴⁾

„Strypon“ друге повеље не може, разуме се, имати никакве везе са Суторином, као што је Талоци помишљао, без обзира на контекст и на удаљеност Сокола од Суторине. Оно означава предео Дрину⁵⁾ („с Дрином“). Само услед неспоразума при састављању треће повеље, јављају се Falcone и Соко као два града.⁶⁾

Toyeuacs Vdrynagliano castello con lo contato (1444); castrum Stoyewecz (1448); civitate Togruam cum castris et pertinentiis suis (1454).

Све три повеље имају исписана места одмах иза Сокола у Дрини, а испред Вратара у Сутјесци, Бистрице и Самобора. Тиме је приближно одређено подручје на коме овај град треба тражити. Лево од Сутјеске близу Тјентишта, налазе се планина и село Тођевац, где је био и средњовековни

²⁾ Div. Canc. 63 fol. 175, 21 VIII 1452: Radovaç Vitchovich de Pod-socol; ib. 65 fol. 100' 22 X 1455: Radivoj Radosalich de Pod-socol de Drina.

³⁾ Повеље и писма I 1, 297.

⁴⁾ Ср. С. Jireček, Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer 33.

⁵⁾ О Дрини ср. Новаковић, Гласник СУД 42, 125.

⁶⁾ И у Дубровнику су понекада преводили име Сокола. У јуну 1456 отео је Херцег неким Дубровчанима око 260 литара сребра и неке сребрне ствари et illas reposuit in rocha sua vocata Falchonum. Lam de foris 29 fol. 219' 12 VI 1456.

град истог имена. „Toyeuacs“ и „Stoyewecz“ се са тим именом доста добро слажу; мало више отступа Togruam, али не треба мислити да се ту крије нешто друго, пошто баш у истој повељи имамо графију Vrabam за Врбач и Vergoran за Вргорац; *m* и *n* у њој, не знамо из којих разлога, јавља се онде где треба да стоји *ц* или *ч*.

Град Тођевац помиње се први пут 1398 поводом једног каравана који је под њим опљачкан. Већ тада је вероватно припадао Сандаљу Хранићу. Играо је извесну улогу за време ратовања херцег Стевана са Дубровником и одметништва његовог сина Владислава, који га је једно време држао.⁷⁾ Када су Турци били притисли Херцегу, нудио је овај краљу Матији Корвину Тођевац и још неке градове за извесне поседе у Угарској.⁸⁾ Град је био познат и у XVI столећу. Његов положај је доста добро означен на неким картама тога времена.⁹⁾

Тођевац се по првој повељи налазио „Vdrynagliano“, што треба читати „и Drynagliano“. Прави облик овог имена сазнајемо с друге стране. У марту 1405 имали су поклицари републике св. Влаха потражити Сандаља Хранића in terra de Chelmo non passando Chognic, infin in Drinayeva;¹⁰⁾ 15 августа 1451 Владислав Херцеговић био је с Дриналево где је склопио савез са Дубровчанима против свога оца.¹¹⁾ Није се по тим изворима могло одредити шта управо означава Дриналево, место или жупу, и где га треба тражити. Податком из прве повеље несумњиво се утврђује да је постојао предео под тим именом и да је лежао око Тођевца. То ипак не искључује могућност да је у њему постојало и место истог имена (ср. Требиње, Невесиње, Гацко итд.). На-

⁷⁾ Jireček, Die Handelsstrassen 76 nap. 255.

⁸⁾ Mon. Hung. Hist. 40 (Codex Jajce) br. 36.

⁹⁾ Jireček о. с. 76; J. Bösendorfer, Crtica iz slavonske povijesti, карта уз стр. 60; И. Синдик, Старе карте југословенских земаља II, таб. 16.

¹⁰⁾ Jireček о. с. 25 nap. 76.

¹¹⁾ Повеље и писма I 2, 127.

рочито у случају од 1451 први је утисак да се ради о месту.¹²⁾

Vatrato Sucisti, castello con lo contato (1444); castrum Bratal cum omnibus pertinentiis suis (1448); civitate Vratar cum castris et pertinentiis suis (1454).

Ни идентификација места ни жупе не задају никакве тешкоће. Вратар у Сутјесци — Vratar in Sutischa дубровачких споменика — на главном путу који је из Дубровника преко Чемерна водио за горње Подриње добро је познат.¹³⁾

Nonio Gorasdo, castello con lo contato (1444); civitate Nova in Drina cum castris et pertinentiis suis (1454).

Прва и друга повеља показују нам да се овај град Нови, трећи под тим именом у Херцеговој земљи, налази у Подрињу, недалеко од Горажда. Али, нажалост, о њему нисмо у могућности рећи нешто одређеније. Близу цркве у Горажду, о којој се доста писало због познатог натписа на њој, налази се локалитет „Градина“ на коме се виде рушевине некаквог града који предање везује за Херцегово име.¹⁴⁾ То би могао бити овај Нови, о коме иначе не знамо ништа. Како се у повељи од 1444 уз сваки град каже и у којој жуни лежи, изгледало би по њој да се под Гораждем подразумевала и околина тога места. Имамо и један дубровачки податак који би нас на то упућивао (in Gorasda grece mercatum Sticholine, 1406).¹⁵⁾

Samobor Obribudo, castello con lo contato (1444); castrum Samatur (1448); civitate Samobor cum castris et pertinentiis suis (1454).

¹²⁾ Даничић, Рјечник I 306, узима да је Дринаљево место, исто и *Budmani*, Акад. Рј. I 781. То је учињено само на основу наведеног податка на нашем језику. Они свакако нису ни осетили сумњу у томе питању, пошто није било познато постојање жупе Дринаљева.

¹³⁾ *Jireček* о. с. 75 ид.

¹⁴⁾ Ср. Гласник СУД 29, 158.

¹⁵⁾ *Lam. de intus* 1 fol. 209. И у попису босанских спахија од 1711 г. који је објавио В. Скорић (Гласник БМ 42, 1 ид.) помиње се Горажде као нахија.

Самобор, један од главних градова Херцеговог Подриња, не задаје нам никакве тешкоће ни графијом имена ни својом убикацијом.¹⁶⁾ Име жупе исто тако познато је. „*Bribudo*“, као што је Скорић утврдио, није ништа друго већ Прибуд пописа босанских спахија од 1711 године. Села која се у овоме набрајају налазе се у самоборском крају (Међуречје, Бучје, Слатина, Првањ, Камен, Близна, Каоштица итд.). Ср. за име ове жупе имена села Прибуда, Прибудих, Прибудички Кланац и сл. Год. 1432 помиње се *Radassinus Pribudinoich de Podieleza* (у Подрињу).

Chechnauchoy castello con lo contato (1444); castrum Klekh (1448); civitate Clech cum castris et pertinentiis suis (1454).

„*Chechnauchoy*“ прве повеље, по реду где се налази, лежао је негде између Самобора и Милешевца, дакле на граници према Деспотовини. Како се у тој повељи за сваки град каже и област у коју спада, мора се „*Chechnauchoy*“ некако рашчланити на два дела од којих би први означавао место а други његово подручје. То не би било ни мало лако учинити да нам не помажу остале две повеље при утврђивању правог имена града. Одмах иза Самобора долази у другој „*castrum Klekh*“, а у трећој „*civitas Clech*“, тако исто у низу источних градова Херцегових. Према томе има се „*Chechnauchoy*“ разделити у „*Clech*“ — где је прво *h* очигледно заменило *l* погрешком писара или издавача — и „*nauchoy*“. Град Клек, то је нема сумње његово право име, није нам познат с друге стране. Његов положај у повељама као што смо видели води нас на границу према Деспотовини, што искључује прву помисао да се ради о познатом Клеку на мору близу ушћа Неретве, ма да се овај јавља у изворима друге половине петнаестог столећа.¹⁷⁾ У долини реке Увца налазимо три Клика, један у доњем а два у средњем његовом току. Код првога према картама не виде се никакви

¹⁶⁾ Ср. *Jireček* о. с. 33; *Делић*, *Wiss. Mitt.* I 402.

¹⁷⁾ Ср. *М. Динић*, *Годишњица НЧ* 47, 114. Талочи се ипак задржао на овоме Клеку.

остаци града док у близини остала два, у околини села Се-ништа, налазимо топоним „Град“ са рушевинама на самом Увцу, а мало даље узводно „Градину“ на којој су такође означене рушевине. У близини има и других остатака утврђења. Ту је негде може бити био Херцегов Клек, који би затварао долину Увца. Оно „паучоу“, што нам је остало када смо од Сечеш-паучоу одузели Клек, могло би се у томе случају тумачити као „на Увцу“.

Mileseuischi, castello con lo contato Consina con lo che signoriano li turchi de la Grecia, dove sta un sancto che fa grandi miracoli (1444); castrum Mileschetsky (1448); civitate Mileseuschii cum castris et pertinentiis suis (1454).

Живописне рушевине града Милешевца и данас се оцртавају на брегу Хисарцику, недалеко од манастира Милешева. Жупа око њега носила је име Црна Стена (Чрња Стѣна). Како је то име загарантовано поузданим изворима XIII века,¹⁸⁾ не остаје нам ништа друго него да и оно „Consina“, које му је ипак донекле слично, идентификујемо с њиме. Наведени текст онакав какав је објављен нема много смисла. Између „con lo“ и „che“ очигледно је нешто испало што је означавало манастир као што показује даље оно „dove (у Милешеву) sta un sancto etc“. И оно „li turchi de la Grecia“ немогуће је и по томе што „Турци из Грчке“ није много разумљиво само по себи а и што Турци 1444 нису свакако имали никакве везе са Милешевом. Смисао тражи неку реч као „topaschi“ или нешто слично; онда би оно „de la Grecia“ означавало православне.¹⁹⁾

Милешевац, најисточнија утврђена тачка земље херцега Стевана, остао је у његовој власти све до велике турске офанзиве 1465 године. У марту следеће године, у једној молби упућеној млетачкој републици Херцег изричито спомиње и Милешевац међу градовима које су Турци недавно заузели.²⁰⁾

¹⁸⁾ Даничић, Речник III 473; Записи и натписи I 11; III 140.

¹⁹⁾ Податак о св. Сави, значајан за историју његовог култа, већ је запажен. Ср. Ст. Станојевић, Свети Сава 105.

²⁰⁾ Listine X 351.

Castrum Conin (1448); civitate Chovino cum castris et pertinentiis suis (1454).

Сличност граfiје је довољна да нам покаже да се ради о истом граду, нарочито када се има на уму да се оба наводе између Милешевца, Оштрика и Северина. Право име овога Херцеговог града, као и његов положај, сазнајемо из путописа Евлије Челебије.²¹⁾ „Устав зором — прича он — пођох из ове цркве покрај Лима — манастир Маржићи — према кибли²²⁾ и дођох за пет сати у оборени град звани Ковин. Град Ковин оборен је а саградише га српски краљеви. Гази Ходавендићар га је заузео за косовске битке, муслимански војници оплијенише га што је било за плијенити, те разорише град. Сада има у граду неколико хришћанских чобана. Опис града: На стримм стијенама, које обија Лим, стоји мален, тврд, каменит град. Када се из вана погледа, као да га је мајстор нетом саградио. Око њега нема јарка већ само једна врата и баца. . . Прошав ту и идући крај Лима преко Султана Фатих Мехмедове ћуприје стигосмо у Пријепоље“. Правилније је дакле забележено име овога града у повељи од 1454; у повељи од 1448 је очигледно при преписивању и прочитано као *n* за што имамо и других примера у истој повељи (Novya — Novi). Према опису Евлије Челебије није тешко извршити убикацију града Ковина: има се тражити на левој обали Лима на путу између села Маржића и Пријепоља. На картама је он обележен као „Јеринин Град“ или „Јеринина Градина“ на једном брегу уз сам Лим између села Цурова, Кучина и Избичана. Један пример више како је легенда о „проклетој Јерини“ учинила да се заборави првобитно име града.

Cochangu in Brisiniza castello con lo contato (1444); castrum Gukani (1448); civitate Euchane cum castris et pertinentiis suis (1454).

Кукањ, на Ђехотини десетак километара западно од Плеваља, добро је позната „летња резиденција“ Косача.²³⁾

²¹⁾ Гласник ЗМ XX, 1908, 304.

²²⁾ Страна према Ђаби.

²³⁾ Ср. Jireček, Die Handelsstrassen 40.

Испод њега се и данас налази на картама локалитет Подкукањ у коме је очувано име његовог подграђа (suburbium). Не може се ни најмање двоумити да ли се сва три наведена места односе на Кукањ, ма да ни у једном није његово име сасвим исправно очувано. Погрешке су у осталом у сва три случаја лако схватљиве: *ng* место *gn* у првом, *G* место *K* (*C*) у другом, *E* место *C* у трећем, — да се ограничимо само на оне које су највише утицале на деформацију имена (о место *и* као што знамо честа је појава те се и не може сматрати погрешком). И сам положај наведених градова у појединим повељама упућује нас да их тражимо у плеваљском крају.

Много је значајнији податак о жупи у којој је лежао Кукањ. Код Плеваља прима Тихотина притоку Брезницу. „Brisiniza“ у којој је лежао Кукањ означава, не може бити сумње, жупу Брезницу тако названу по истоименој реци. Обично се међутим узима као сасвим доказано да је Брезница старије име за Плевља и да је ово последње превладало од краја XV stoleћа.²⁴⁾ Правих доказа за такво извођење нема. Јиречек, — од њега потиче ова идентификација — упућује на једну дубровачку инструкцију од 13 септембра 1430 којом се наређује поклисарима да сачекају турског субашу *in Bresnize over a Prirogle*. Ту нема ничега по чему би се морало закључити да је Брезница која се ту спомиње место, још мање да су то доцнија Плевља. Али како је Јиречек када је ово писао (1879) имао најстарији помен Плеваља под тим именом код Харфа (1496—1499), а били су му познати и називи Врхбрезница и Брезница (за реку), он је извео закључак да су Плевља носила првобитно име Брезница. Ту комбинацију није напустио ни касније ма да је, колико знамо, имао из дубровачкога архива исписе са поменом Плеваља под 1465 годином.²⁵⁾ Она међутим пада пред многобројним подацима о Плевљима из прве половине

²⁴⁾ Ив. 73. Ср. К. Костић, Трговачки центри и друмови 192; Ј. Ердељановић-Р. Николић, Трговачки центри и путеви 60; П. Шобајић, Народна Енциклопедија III 411; Ст. Станојевић, Историски атлас⁹ 47. Ст. Делић, Босанска Вила VIII, 1893, хтео би чак да докаже како је име Плевља настало тек у 16 веку.

²⁵⁾ Ист. Срба I 86; Archiv für slav. Phil. XIX 25.

XV stoleћа, од којих су неки управо из 1430 године.²⁶⁾ Не може се према томе прихватити ни Јиречекова конјектура, која има присталица, да се *то Дреснећ* Константина Порфирогенита, једно од загонетних места у Србији његова времена, има исправити у *то Бреснећ* (Breznik).²⁷⁾ Засада се зна само за реку и жупу Брезницу. Ако би се показало да је у плеваљском крају постојао и град са таквим именом — што према аналогијама које имамо не би било искључено — он не би могао бити идентичан са Плевљима.

Osip, castello con lo contato (1444); castrum Ossypp (1448); civitate Osip cum castris et pertinentiis suis (1454).

О томе месту располажемо само једним дубровачким архивским податком: 9 августа 1435 обавезао се Dobragl Gostisich de Osip да ће до св. Мартина исплатити Радосаву Турчину тридесет три и по златна дуката.²⁸⁾ Сва четири извора слажу се у писању имена тога града. Оно је несумњиво гласило Осип (ср. село Осипаоница у Поморављу). О његовом положају може се рећи само толико да је вероватно лежао у Подрињу. То се барем може закључити по месту где се у повељама налази.

Castrum Budosch (1448); civitate Budos cum castris et pertinentiis (1454).

У обема повељама Будош долази између Острога и Клобука. Близу Никшића има брдо Будош са рушевинама које народ зове „Херцегова градина“.²⁹⁾ То је сасвим до-

²⁶⁾ Deb. Not. 14 fol. 405, 10 VI 1430: Vochus Petchouich de Pleuglie; ib. 15 fol. 7, 31 X 1430: Nicola Petcouich de Pleuglie; ib. fol. 30' 30 I 1431: Radoije Nouacouich de Pleuiglie; ib. fol. 31, 1 II 1431: Vochaç Tuertchouich de Pleuglie; ib. 17 fol. 218' 17 I 1438: Radassinus Nouachouich de Pleuglia; ib. 20 fol. 133, 15 II 1441: Radogna Obudouich de Pleuie. Има и других података.

²⁷⁾ Die Handelsstrassen 33. Ср. и Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara 459.

²⁸⁾ Deb. Not. 17 fol. 143.

²⁹⁾ Насеља XV 305; А. Figurić, Trebinje nekad i sada, 1930, 18.

вољно за убикацију града Будоша и за исправност забележеног имена. У првој повељи се не спомиње, ма да је крај око Никшића држао још Сандаљ Хранић, те је искључено да Будош 1444 није припадао Херцегу. Пред крај своје владе Херцег је уступио град Будош, заједно са Сусједом и Острогом, своје најстаријем сину Владиславу.³⁰⁾ Података о њему из Дубровника немамо.³¹⁾

Susit honagust castello con lo contato (1444); castrum Sozet (1889); civitate Susied cum castris et pertinentiis (1454).

Није тешко досетити се да је „honagust“ жупа Оногошт; ни сам облик имена ни његово место навођења у повељи не остављају нас ни најмање у сумњи. Град Сусјед спадао је дакле у Оногошт. На источном крају Никшићке Жупе означене су на картама рушевине „Јеринин Град“, а уз њих некаква вода Сусјед, у којој је очувано право име града. Оно је, као толика друга имена рушевина, пало у заборав услед везивања за познату легенду о „проклетој Јерини.“

Као што смо већ напоменули поводом Будоша и Сусјед је неко време држао херцегов син Владислав. То је све што о њему знамо.

Ostroch, castello con lo contato ali confini de Albania (1444); castrum Ostrog (1448); civitate Ostrocz cum castris et pertinentiis suis (1454).

Положај града Острога у повељама — између Мораче, Будоша и Сусједа у Оногошту — потпуно одговара положају Острога недалеко од Никшића, чије је име популарисао познати манастир са моштима св. Василија. У првој повељи је уосталом и ближе означено да је „на граници Албаније“, под којом се у западним изворима подразумевала

³⁰⁾ Listine X 355.

³¹⁾ Будош је било и лично име. Једног човека са тим именом налазимо 1453 баш у Оногошту: тужба *supra Budos et eius filios de Onogosta et supra homines dicti Budos*. *Lam. de foris* 25 fol. 152, 16 X 1453. Град Будош идентификује издавач повеља са селом Будоши код Билеће.

и Зета. Деспот Ђурађ је у латинским повељама *Rascie Albanieque dominus, despotus totius regni Rascie et Albanie* и сл.³²⁾ Па и Дубровчани су рачунали Подгорицу у Албанију.³³⁾ Место самога града Острога, који се иначе среће у изворима средњег века само један једини пут,³⁴⁾ ипак нисмо у могућности да несумњиво утврдимо. Најпре би се могло помишљати на рушевине „Градац“ западно од манастира, поред Перућице.

Colobrich Verramu, castello con lo contato (1444); castrum Globukch (1448); civitate Clobuch cum castris et pertinentiis suis (1454).

„Colobrich Verramu“ у близини Требиња и Херцег-Новог не може бити ништа друго него познати град Клобук у жупи Врму (данас Корјенићи). Ту је као што смо раније напоменули било последње значајније упориште Павловића у требињској области, коју је био притиснуо Стеван Вукчић.

Biseuatts Vtribigno, castello con lo contato (1444); castrum Mischewetz (1448); civitate Micenaz cum pertinentiis suis (1454).

Мичевац у Требињу, у близини Арсланагића Моста, чије су рушевине доста добро очуване,³⁵⁾ познат нам је само по подацима од времена Стевана Вукчића. Ту је он поставио једну од нових царина и држао је и поред свих покушаја Дубровчана да је се ослободе.³⁶⁾ И Мичевац је са Требињем и Врмом био у време дубровачког рата са Херцегом (1451—1454) предмет територијалних захтева републике св. Влаха на рачун Херцегов.³⁷⁾ Нису успели ни да се укине царина

³²⁾ Ср. *Јиречек*, Ист. Срба IV 113.

³³⁾ *Lam. de foris* 16 fol. 216' 24 V 1443: Et hoc fuit in Albania in loco dicto Podgoriça.

³⁴⁾ Listine X 355.

³⁵⁾ Ср. *Делић*, *Wiss. Mitt.* I 417.

³⁶⁾ *Јиречек*, *Die Handelsstrassen* 75.

³⁷⁾ *Jorga*, *Notes et extraits* II 455 (и „*Mievas*“ у претпоследњем реду означаје Мичевац).

која се ту плаћала још 1456 (... sotto Mizevaz pagai le doane³⁸).

Мичевац према првој повељи спада у Требиње. И у дубровачким изворима налазимо за то потврду (1443, sub castro in Micevaz in Tribigna; 1454, sotto Micevaz in Tribigna; 1462, de subtus Michievaz in Tribigne.³⁹) Јиречек га међутим ставља у жупу Врм, заједно са Клобуком.⁴⁰) Не би ту било никакве контрадикције, уколико се тиче споменика по којима Мичевац лежи у Требињу, када би у 15 столећу био у употреби назив Требиње у свом ранијем значењу за читав крај између Дукље и Захумља, пошто је и Врмска жупа спадала у старо Требиње у ширем значењу речи. Али у време херцега Стевана под Требињем се подразумевао само град са својом жупом. Раније значење било је већ постепено пало у заборав после нестанка Требиња као посебне политичке јединице. Јиречек је доведен у заблуду нејасном стилизацијом извора на које се позива. Да Мичевац није могао спадати у Врм, показује поред јасних наведених сведочанстава и његов положај на десној обали Требишњице која је очигледно са северозападне стране чинила границу Врмске жупе ограничене на Корјениће. А Мичевац уз то и не лежи према овима већ нешто западније.

Novi Vdrazanich, castello con lo contato ala marina, vicino de Ragusa la via de Albania (1444); domus Novy (1448); civitate Nova prope mare cum pertinentiis suis (1454).

Нови на улазу у Боку Которску, творевина краља Твртка I (1382), у почетку називан и castrum de Sottorina, претстављао је главни Херцегов град на мору. Сва друга приморска места или су била несигурна привремена тековина или су по своме положају заостајала за Новим. Док су Твртко и Сандаљ покушавали, рушећи прастаре уговоре,

³⁸) Lam. de foris 31 fol. 97 14 XII 1456 (помиње се и Radossav Dup, chonte de Mizevaz).

³⁹) Lam. de foris 16 fol. 122' 1 VI 1443; ib. 27 fol. 124; Div. Not. 45 fol. 83, 21 VI 1462.

⁴⁰) Slovinac II, 1879, 76; Die Handelsstrassen 75.

да у Новом отворе ново тржиште за со, Стеван Вукчић је имао са Новим много замашније планове: по његовој замишљи он је требао преузети улогу Дубровника у његовим земљама. Дубровчани су осећали од самог постанка Новог да им он може само сметати и гледали су да га са ближим залеђем укључе у своју територију. Чак су помишљали, свесни његовог значаја, да дозволе Сандаљу Хранићу да подигне православну цркву у Дубровнику, ако се овој додели „као мираз“ Нови са својом жупом.⁴¹)

„Vdrazanich“ прве повеље, „у Драчевици“, не претставља никакве тешкоће за тумачење. Жупа Драчевица спада у најпознатије области Херцегове земље. Осим Новог и Рина у њен састав су улазили — наводимо само места за које имамо потврде у средњовековним изворима — Морињ, Мокрине, Крушевица, Св. Никола, Сушћепан, Пријесек, Црљено Брдо, Кути, Жвиње, Вијековић (1424 дарују Дубровчани 60 перпера istis nobilibus Viechovich de Drazeviza; по њима име селу), Суторина.⁴²) Flumen Drazevize, којом су и барке пловиле јесте данашњи поток Суторина.⁴³) Има и неколико места које нисмо нашли на картама.⁴⁴)

⁴¹) Cons. Rog. 5 fol. 230' 12 XI 1434.

⁴²) Пов. и писма I 2, 119; Lam. de foris 16 fol. 91. 5 I 1443: in Drazeviza in villa dicta Mocrine; ib. fol. 48, 30 X 1442: de Draceviça de loco vocato Viecovigh; ib. 2 fol. 94, 29 IX 1411: de Draceviça de villa S. Stefani; Div. Not. 24 fol. 154, 28 X 1440: Radassinus Ratchouich de Drazeviza de villa Crusceviza; Div. Canc. 40 fol. 11' 28 V 1414: Ratchus Milossevich de Draceviza de Cerglena berda; ib. 60 fol. 21, 7 IX 1446: de Drazeviza de Cerlieno Berdo; ib. 32 fol. 210, 23 XII 1398: Bogaveç de Suigne de Draçeviça; Div. Not. 47 fol. 63: Radogna Novachovich de Drazeviza de Priesech.

⁴³) Lam. de foris 21 fol. 141' 10 VIII 1447: in flumine de Draçeviza cum sua barcha.

⁴⁴) Div. Canc. 32 fol. 22' 11 II 1397: Mildrugo Bogoevich de Draceviça de Podostro (свакако испод рта Остро на улазу у Боку); ib. 43 fol. 90, 18 II 1425: Bielan Mirchovich de Drazeviza de Pogliza; ib. 7 fol. 16, 15 VIII 1323: Raden faber de Draceviça de casali de Çaspa; ib. 41 fol. 148' 8 VIII 1418: Vlatchus Mielcinovich de Moises de Draceviza.

Rixano appresso de Cataro a-la marina, castello con lo contato sta la via de Albania appreso della dita terra de Cataro (1444); castrum Ryssen (1448); civitate Risan cum pretinentiis suis (1454).

Рисан.

Vnizats uniuesegno, castello e contato (1444); castrum Bentschez (1448); civitate Vinencaz cum castris et pertinentiis suis (1454).

Вјенацац (Винацац) у Невесињу.⁴⁵⁾

Vidosich Vuidonopoglyo castello con lo contato (1444); castrum Widosky (1448); civitate Vidouschi cum castris et pertinentiis suis (1454).

„Vuidonopoglyo“ је довољно јасно очуван облик за Видово Поље. То је старије, и данас у употреби, име за Столачко Поље (управо за један део његов). Дубровчанима је, због близине и због пута који је водио долином Брегаве, било Видово Поље добро познато. Јавља се понекад и у латинском преводу као *Planum Sancti Viti*⁴⁶⁾ (1417, *Milich Boghetich Crisanovich de Plano Sancti Viti*). Још у јуну 1465, када су Турци били већ притисли добар део Херцеговине, рачунато је у област херцег Стевана (13 VI-1465: *in Vidovo roglie sic dicto super territorio herceg*⁴⁷⁾). Столац, по коме је у новије време Видово Поље добило своје друго име, постојао је већ у средњем веку (1436: *Vochmir Goiasovich de Stolaç, de Vidoe roglie*⁴⁸⁾).

Име Видовог Поља настало је, као и толика друга имена жупа, од старијег имена реке Брегаве, која је још у 16 столећу називана Видовштица или Видова Река. „*Mustafa Bassa, Sanzacho de Verbossania, reist um seine neue Brücke über den Fluss Vidoustiza (j. Bregava?) in der Nähe von Počitelj und Dubrave zu sehen (Instr. an den Gesandten 10 Sept. 1517, Lett.*

⁴⁵⁾ Ср. *Jireček, Die Handelsstrassen* 83; М. Динић, Југословенски истор. часопис III, 1937, 139.

⁴⁶⁾ *Div. Canc.* 41 fol. 110'.

⁴⁷⁾ *Lam. de foris* 37 fol. 26'.

⁴⁸⁾ *Div. Not.* 20 fol. 49, 31 V 1436.

1504—1526)“ пише Константин Јиречек.⁴⁹⁾ Јиречекова слутња да се под Видовштицом крије Брегава налази потврду у самој инструкцији на коју се он позива: „*Comettemove — наређује дубровачка влада својим поклицарима — cum nome de Dio et de misser Sto Biasio protector nostro debiati partirve de qua et per terra cavalcar verso le parte de Narente al casal de Dubrava appresso Pocitegl dove intendemo che de passar el prefato Signore (Mustafabassa, sanzacho de Verbossanie), cum la sua corte per andar al ponte per lui novamente fabricato sopra una fiumara chiamata Vidoustiza et Brigaua intra Narente et Pocitegl, il qual ponte pare voglia vedere et poi visitare el suo çifluch, dove voi venendo in dicto casal de Dubrava se dicto signor non sara passato al dicto ponte voi lo aspectareti per zorni dexe*“. Како се овде ради о једном мосту јасно је да су Видовштица и Брегава два имена за исту реку. И у путопису Корнелија Дуплиција Шепера (1533) забележена је Брегава као „Видова Река“. Шепер је преко Подриња, Загорја и Невесиња приспео у Тријебањ, северозападно од Стоца. „*Na daljem putu po šumah i gorovitih priedjelih, pustivši na desno tvrdjicu Powsitel (Počitelj) kod Neretve (Narenta), prešavši mostom preko Vidnareca, prispjeli su u Gabelu na Neretvi (Gabelle de Narenta)*“. „*Vidnareca*“ има се очигледно исправити у Видова Река. Матковић је увиђао да би она, према Шеперовом итинерару, „*imala biti Bregava*“, али се ипак одлучио за конјектуру да је Виднарека „*izoračeno ime Bune rijeke*“.⁵⁰⁾ Довољно је међутим само ставити наведени дубровачки податак поред Шеперовог описа па да се одмах увиди да се ради о Брегани. Мост који путописац помиње то је онај саграђен недавно од Мустафа-паше.

Сам град Видовски познат нам је и по једном дубровачком податку управо из времена постанка прве повеље: 18 фебруара 1444 жалио се Марин Растић како је недавно по своје брату Андрији послао у четири врећице босанском краљу своту од 2300 дуката; када је Андрија стигао у Тријебањ (а *Triebani*) код Стоца, напали су га људи војводе

⁴⁹⁾ *Die Handelsstrassen* 86 nap. 298.

⁵⁰⁾ *Rad* 62, 64.

Стевана из Благаја и Видовског (de Blagai et Vidoschi) и опљачкали га.⁵¹⁾

За време Турака Столац је називан и „Видошким градом“. Ф. Ефендић⁵²⁾ објавио је једно писмо из 1758 године од „Зулфикара капетана Ризванбеговића, заповедника од Стоца“ који се на њему потписао: „Одани Зулфикар, капетан града Видошки, сада.“ Видошки према томе не би био ништа друго већ столачка тврђава. Исти случај, као што ћемо даље видети, био је и са Белграчком—Коњицем.

Popohosti Vpopohu, castello con contato (1444).

Град „Поповски“ у Поповом (Пољу) није иначе нигде забележен под тим именом. Како се чини то му и није право име, већ само придев од Попово. Лежао је свакако на брегу Клисури више Завале где има градских рушевина.

Posichell Vdobranah, castello con lo contato (1444); castrum Beczitel (1448); Pozitell cum pertinentiis suis (1454).

Почитељ у Дубравама.⁵³⁾

Neboysa Vnitericih, castello con lo contato (1444); castrum Neboyze (1448); civitate Neboysse cum pertinentiis suis (1454).

Град Небојша у Херцеговини познат нам је само из ових повеља. Ни у другим изворима ни на специалним картама и у описима Херцеговине нисмо нашли ништа што би нам помогло да одредимо његов положај. Само име жупе онако како је забележено — „и Nitericih“ на први поглед не пружа нам могућност да помоћу њега дођемо до тачнијих резултата. Нешто се ипак у вези са другим изворима може из њега извући, ако не друго а оно прави облик имена и приближан положај жупе.

⁵¹⁾ Lam. de foris 17 fol. 203. Ср. Cons. Rog. 17 fol. 162: via de Vidouschi (1468).

⁵²⁾ Гајрет XIX, 1938, 107.

⁵³⁾ Ср. Лиречек, Ист. Срба II 182; М. Динић, Годишњица НЧ 47, 118.

Поп Дукљанин зна за жупу „Vecenike“ у Хуму.⁵⁴⁾ Ни једно друго име није можда намучило толико коментаторе Дукљанина као ово. За Ст. Новаковића то је „најтамније име“. Из реда којим се нижу хумске жупе код Дукљанина изводио је да Vecenike „ваља тражити међу Горицом и Дубравама, а то је у Броћном, на десној страни Неретве, међу долином Требижата и равницом Мостарског блата“.⁵⁵⁾ Лиречек не предлаже никакво решење, док Шишић мисли да је жупа Vecenike „јамачно била данашње мостарско поље“. По приложеној карти чини се да је по њему захватала обе стране Неретве.⁵⁶⁾

Пре свега треба утврдити тачан облик имена жупе. А. Ивић у своме прегледу средњовековних жупа има само оволико: Вечерићи (Vecenike, Vecerigorie⁵⁷⁾). Ту се не дају ближа обавештења о томе како је дошао до тога облика, пошто је научни апарат изостављен. Дубровачка архивска грађа, делом објављена, извешће нас и овде на прави пут. Године 1280 продата је као робиња у Дубровнику некаква Jurislava de Vecerich, а 1300 продају једну Босанку Bogdanus Braticic et Prodanus de Crelco de Vecerio.⁵⁸⁾ Под 11 јулом 1336 нашли смо у Дубровнику следећу белешку: Primil filius de Dabigeo coram d. comite conqueritur contra Goiach Vragoghernieç dicens quod jam est mensis iens secum quando iverat pro bestiamine quod restituit dominus banus Bossine in Vecerich ipse abstulit unam spatam, unum scutum etc.⁵⁹⁾ Под 1347 годином помиње се Budis Mesoevich de Vecerich,⁶⁰⁾ а 18 маја 1391 примљен је за грађанина републике Св. Влаха Nicola Pribinovich de Vecerich.⁶¹⁾ Нешто ближе о положају Вечерића — јер тако несумњиво гласи ово име — сазнајемо из једног дубровачког извора који је већ Лиречек иско-

⁵⁴⁾ Изд. Ф. Шишић 327.

⁵⁵⁾ Гласник СУД 48, 49 ид.

⁵⁶⁾ Летопис Попа Дукљанина 453.

⁵⁷⁾ Гласник Географског друштва 7/8, 1922, 198.

⁵⁸⁾ Гр. Чремошник, Канцелариски и нотариски списи 39, 176.

⁵⁹⁾ Div. Canc. 11 fol. 71' 11 VII 1336.

⁶⁰⁾ Ib. 15 fol. 22, 19 VIII 1347.

⁶¹⁾ Reformationes 29 fol. 17, 18 V 1391.

ришно: „Am 20. Mai 1306 klagte in Ragusa der Patricier Thomas de Dersa er sei mit einer Ladung von Tüchern im Werth von 800 Perper beraubt worden von Posnanus de Purchia aus Nevesinje sammt dessen Vater, Brüdern und 30 seiner Leute, von Drasen Bogopeueç mit Brüdern und Verwandten (consanguinei) und 20 Leuten und von Alen de Bocaueç in „Vecerich“ (Večerići) gleichfalls mit Brüdern und 20 Mann. Im Buche „Diversa Cancellarie 1305“ liegt bei dieser Eintragung ein von Feuchtigkeit vergilbtes Blatt mit einem Zeugenverhör über diesen Fall, vom 7. Jänner (1307). Çurech oder Çurco, nepos Çerenie, bezeugte vor dem Comes von Ragusa und den Richtern: „quod ipse fuit presens ad Sanctum Georgium in Brochina in comitatu Chelmi, ubi coram comite Constantino Nichiforus de Ranina (wohl als Procurator des Dersa) blaidabat (sic pro: placitabat) pro dicta robaria Posnan de Purchia de Neuesina, Drasin Bogopeueç, Alen de Bocaueç cum hominibus eorum et alios multos de Neuisina. Et dicit, quod predicti reddiderunt dicto Thome certas res de dicta robaria et certas res non et dixerunt: Nos volumus accipere de rebus nostris et nostrorum hominum et reddere illud quod deficit. Dasselbe bestätigte als zweiter Zeuge der persönlich anwesende Schreiber des Comes: „Moiañ çasonus (диакъ) comits Constantin“.⁶²⁾ Вечерић у коме пљачкају људи из Невесиња, саслушавани затим у Броћном, морао је бити у близини, у Хуму.

У повељи краља Алфонса наводи се, после Благаја и Почитеља а испред Вратара и Вргорца, „Neboysa Vnitericih“. Из тога „Vnitericih“ треба као код већине назива жупа у тој повељи, издвојити V (=y); остаје нам „nitericih“. Кад се зна да и боље извежбано палеографско око често пута теже разликује *n* од *u* или *s* од *t*, затим да се *e* и *i* лако замењују, онда није тешко реконструисати праву графију Vecerich. Сама за себе оваква аргументација при рестаурацији имена жупе, ма да сасвим могућа, не би имала велику доказну снагу кад нам долина Неретве не би била довољно позната да искључује у овом случају сваку комбинацију са

⁶²⁾ Archiv für slavische Philologie 22, 174.

неким другим именом жупе. Једино Вечерић може доћи у обзир.

Идентификација Вечерића и Дукљанинове жупе Vecenike, коју налазимо код Ивића, несумњиво је исправна. То сведочи, поред осталих момената, и облик Vecerigorie у Орбинијевом преводу Летописа, где имамо у трећем слогу *r* место *n*.

О положају Вечерића имамо само апроксимативне податке. Дукљанин нас води у Хум, дубровачка грађа тамо негде између Невесиња и Броћна. То би био његов приближан положај и по повељи краља Алфонса. Са овим елементима нисмо у стању извести до краја убикацију Вечерића; значајно је ипак да се они међусобно не искључују. Нов податак, ма да и он не решава питање, налазимо у повељи краља Остоје издатој властели Радивојевићима. Поседи који се ту набрајају леже између Неретве и Цетине. Међу њима добивају Радивојевићи et provinciam Vechenicam usque ad Narentam cum omnibus iuribus et territoriis, exceptis iuribus que sunt illorum de Millatovich et Budisaljich.⁶³⁾ Жупа Вечерић прислањала се дакле уз Неретву. Пошто је била у Дукљаниновом Хуму то долази у обзир само онај део Неретве јужно од линије Прењ—Чврсница. Даље, када се зна да су Радивојевићи држали подручје западно од Неретве — не само по овој повељи већ и по свима познатим подацима⁶⁴⁾ — онда и Вечерић треба свакако тражити на десној обали те реке. Тако смо дошли другим путевима углавном на исто подручје на коме су се задржали и Новаковић и Шишић у потрази за Дукљаниновом жупом Vecenike. Из овако ограниченог простора могло би се још понешто искључити, напр. онај део између долине Требижата и мора где је била жупа Лука. Ближе одређивање положаја Вечерића ипак није могуће без нових података. Нарочито би било од значаја када би се ушло у траг на самом терену његовом имену или имену града Небојше. Напомињемо само да Новаковићева комбинација са Броћном наилази на озбиљне запреке. Оно

⁶³⁾ Starine 39, 316.

⁶⁴⁾ Ср. Љ. Ковачевић, Годишњица НЧ X 199 илд.

нам је познато под тим именом већ у средњем веку, једном се, као што смо видели, спомиње напоредо са Вечерићем. Морало би се према томе претпостављати да старо Бројно није по опсегу идентично са данашњим, да је напр. Доње Бројно — уз Неретву — доцније обухваћено тим називом.

Iblagayscu'sem som glyom, castello con contato (1444); castrum Blagay (1448); civitate Blagii cum antris et cum castris ac cum pertinentiis suis (1454).

Благај, главни град у Хуму, довољно је познат.⁶⁵⁾ Загонетно је само оно „sem som glyom“ које треба да означава предео око града, као што је то обично случај у првој повељи. Ту би се очекивао пре свега помен Бишћа, поља испод Благаја око реке Буне, већ у средњем веку забележеног под тим именом. Али ма колико био искварен текст, оно се никако не може ишчитати из ове три речи. Ту је очигледно настала пометња при превођењу с нашег на италијански језик. Јасно је само да је на крају била реч „земља“. Помишљали смо да је преводилац у неразумевању оставио непреведено „са свом земљом“ оригиналног текста мислећи да се под тим крије име жупе. Много је привлачнија међутим комбинација г. др. Б. Трухелке који нам је скренуо пажњу да је у оригиналу стајало свакако „Благај с Хумском Земљом“. То би било знатно ближе очуваном тексту. Једино би било мало необично, с обзиром на остале податке наше повеље, да је Хумска Земља у овом случају стављена у исти ред са жупама Херцегове државе. Али и то би се можда дало правдати тиме што је Благај био главни град у Хуму. Пећина, која је не знамо зашто унесена у текст друге повеље, налази се испод самог Благаја. Из ње извире река Буна.

Vratar castello con lo contato et ha una gran gabella de sale (1444); castrum Breta (1448); civitate Vratar cum pertinentiis suis (1454).

⁶⁵⁾ Ср. *Jireček*, Die Handelsstrassen 25; *Новаковић*, Гласник СУД 48, 32 идд; *Ђоровић*, Мостар и његова српска православна општина, 1933, 7.

Овај Вратар затварао је са западне стране прилаз у жупу Луку.⁶⁶⁾ *Gran gabella de sale* јесу позната Дријева близу ушћа Неретве. За време Сандаља Хранића и херцего Стевана Вратар је делио исту судбину са Новим у Луци и Крушевцем у Блату; припадао је Влатковићима. Изгледа да су га они сматрали својим главним градом: војвода Бурађ Војсалић потврђује им 1434 прво град Вратар с владанием и држанием, затим остале поседе.⁶⁷⁾ У њему су они — оу нашем граду Вратароу — склопили 1452 савез са Дубровником против херцего Стевана.⁶⁸⁾ Ускоро после Херцегове смрти јавља се Иваниш Влатковић као *comes perpetuus de Wrathar*.⁶⁹⁾ Ову мађарску титулу добио је свакако од Матије Корвина.

Даља судбина Вратара не може се пратити.

Vergolaz Vgor cohi supi, castello con contato (1444); castrum Wereraetz (1448); civitate Vergoran cum pertinentiis suis (1454).

Горска Жупа („Vgor cohi supi“ = у Горској Жупи) помиње се и у повељи краља Остоје од 1408 (*provinciam Cisalpinam et Transalpinam dictam Gorscam supam*).⁷⁰⁾ Поред Вргорца позната су нам у њој и села Драгљан, Козица, Храштане, Врхдо, Захођане и Заходе, која је Сандаљ био одузео Радивојевићима а за која су ови добили потврду од кнеза Ђурђа Војсалића 12 августа 1434.⁷¹⁾ Већина поменутих села могу се наћи на специалним картама северозападно од Вргорца. Тиме је положај и обим Горске Жупе довољно одређен.

Cimiacho Vbrechinich castello con lo contato (1444). „Cimiacho“ нас упућује да помишљамо на село Цим близу Мостара, забележено као Цимљани почетком 18 столећа; али „Vbrechinich“ нас одводи нешто јужније „у Бројно“ у које Цим никако није могао спадати. Према томе, или „Cimiacho“

⁶⁶⁾ *Jireček* о. с. 79.

⁶⁷⁾ *Новаковић*, Законски споменици 337.

⁶⁸⁾ *Ib.* 243.

⁶⁹⁾ *Vjesnik zem. arkiva* 19, 117.

⁷⁰⁾ *Starine* 39, 316.

⁷¹⁾ Ср. *Годишњица НЧ X* 206.

није данашњи Цим или „Brechinich“ не може бити Бројно. Има и један податак по коме се Стеван Вукчић налазио 6. јуна 1443 „на Цимовск⁷³“. Како је Косача држао у то време један део Зете и радио тамо на одржавању своје власти, помишљали смо да се овај податак односи на Темовско Поље — *campi Cimouschi in Zenta* код Лукаревића. Али томе би се противио један млетачки докуменат од 31. маја 1443 по коме је војвода Стеван тада био напустио Зету и налазио се према Босни — *comitem Stefanum occipatum esse erga partes Bosna*. Не може се, према томе, тачно утврдити однос између ових разних података. Ако је млетачка вест тачна, Цимовск не бисмо смели тражити на Темовском Пољу и могло би се помишљати да је то „Cimiacho“ повеље од 1444.⁷²)

Visuch Vtusirich, castello con contato (1444); castrum Bysusy (1448); civitate Visuchi cum pertinentiis suis (1454).

„Висућ (Висећ) планина на левој страни Цетине близу Омиша. У тој планини имају зидине од градића за који се приповиједа да га је зидао Херцег Стјепан, и да је у њему најпослије сједио и од Турака се бранио.“⁷³) И у предању је дакле остала успомена да је Херцег држао Висући. Град је био од нарочитог значаја за босанску експанзију према мору. Долина Цетине била је једна од првих преко које је средњовековна босанска држава стремилa ка Јадрану. Већ за владе Стевана Котроманића припадао је Висући неко време Босни.⁷⁴) Почетком 15. столећа држао га је Павле Клешић, одметник краља Остоје. Остоја се у то време носио мишљу да босанску трговину упути на море долином Цетине. Стога је одузео Клешићу Висући и задржао за себе и после измирења, давши му за њега „замену подобну“.⁷⁵) Око 1420 држао га је Иваниш Нелипић.⁷⁶) Стеван Вукчић га је

⁷²) Гласник БМ 42, 65; Повеље и писма II 2, 58; Лукаревић, *Сопио* ristretto, 1790², 221; Listine IX 175.

⁷³) Вук Караџић, Рјечник, 1898², 66.

⁷⁴) *Thalóczy*, Studien 17.

⁷⁵) Стојановић, Повеље и писма I 1, 434.

⁷⁶) Ср. *Klaić*, Poviest Bosne 264; Povjest Hrvata III 100.

посео можда онда када је заузео и Омиш и Пољица. У јануару 1466 заповедао је градом Радич Бановић,⁷⁷) несумњиво човек херцегa Стевана пошто се Висући само два месеца доцније помиње као Херцегово власништво: 17. марта 1466 године одлучио је млетачки Сенат да сплитски кнез помаже херцегову посаду у Висућем — *castellum suum nomine Visuchi* —, изузев против угарског краља.⁷⁸)

Мало се зна о Висућем за време Херцеговића. Шестог јула 1473 обдарило је дубровачко Веће умољених, не са неким особитим одушевљењем, гласника херцегa Влатка који је јављао да је заузео Висући.⁷⁹) Али пошто се ни ту није могао одржати уступио је већ после две године Висући Млечанима.⁸⁰) Традиција да је Херцег најдуже давао отпор Турцима у Висућем имала би према томе, *mutatis mutandis*, извесне историске подлоге.

„Vtusirich“ (u Tusirich) где је лежао град Висући нисмо могли идентификовати.

Onis castello con contato a la Marina in Dalmacia (1444); castrum Onusch (1448).

Крајина, између Неретве и Цетине, била је од времена бана Стевана Котроманића под више или мање трајном влашћу Босне. У време Сандаља Хранића држали су у њој Радивојевићи знатне поседе. По често спомињаној повељи краља Остоје од 1408 они су добивали читаву Крајину — *regionem Crainam a Narenta usque ad Cetinam cum omnibus Valachiis existentibus inter Narentam et Cetinam*.⁸¹) Али тешко да је ова донација спроведена и дословно у дело пошто је

⁷⁷) Acta Cons. Rog. 18 fol. 277, 19 I 1466: Prima pars est de dando Radiz Banouich auxilium victualium pro castro suo Visuchi.

⁷⁸) Listine X 358.

⁷⁹) Acta Cons. Rog. 22 fol. 52' 6 VII 1473: Prima pars est de donando ambassiatori cherzechi Vlatchi qui tulit nuncium de Vissuchi capto. За 19, против 13; награда 25 перпера.

⁸⁰) И. Т. Саски, *Illyricum vetus et novum* 173. Ту се спомиње Владислав, али како је он већ раније прешао у Славонију и с обзиром на претходни податак свакако треба да стоји Влатко.

⁸¹) Starine 39, 316.

Крајина тада била у власти Хрвоја Вукчића. У сваком случају већ 1417 исти Остоја дарује браћи Вукчићима — Вукашину, Барану и Ђурђу — у Крајини села Макар, Црнућу, Пасичину, Милушу и Лапчан као потпуно независну баштину од хумске господе — *che non sia sopra di loro superior nisum de quelli de Cumgliane et che non sia da esser dati a servir a nessun altro signor.*⁸²⁾ То није била једина промена у Крајини настала после смрти Хрвојеве (1416). Ускоро се јавља као господар Омиша и Крајине кнез Иваниш Нелипић, тада најмоћнији човек у Хрватској. Извесне промене у којима је имао удела и Сандаљ наслућују се у једној повељи од 1434 којом је Ђурађ Војсалић потврдио Радивојевићима права на „нихъ племенито што имъ бише оузео воевода Сандаљ“ Живогошће, Тучепе, Котишину, Макар, Баст и Винуцу; и Баран Вукчић стављен је, без обзира на Остојине одредбе, под власт Радивојевића, заједно зъ братњомъ и зъ дрџањемъ.⁸³⁾ Из свега тога не може се добити довољно јасна претстава о томе када се и колико осећала власт Сандаља Хранића у Крајини. Омиш, како се чини, није никада имао у својим рукама.

Стеван Вукчић је по доласку на власт, ускоро после савлађивања отпора у западном Хуму и обрачуна са Радославом Павловићем, развио живу делатност да осигура себи приморје између Неретве и Цетине чије је залеђе било његово. Почетком 1440, када је Угарска иза смрти краља Албрехта запала у анархију, ударио је на Омиш. После осмемесечне одбране град се морао предати. Али млетачка република брзо је успела, као у Пољцима, да поткопа Косачину власт у Омишу. Почетком 1444 предали су се Омишани под заштиту — „sotto l'ombra et alle“ — Св. Марка, што је убрзо санкционисано уговором о миру између Косаче и Венеције.⁸⁴⁾ У време издавања повеље краља Алфонса Вукчић већ није био господар Омиша, али се још није био одрекао

⁸²⁾ Ib. X 42.

⁸³⁾ Зак. спом. 338. — Ср. и Јакша Равлић, Макарска и њено приморје 82 идд.

⁸⁴⁾ Listine IX 226.

свога права; стога је сасвим разумљиво да се и тај град у њој спомиње. Теже је објаснити да он фигурише и у повељи од 1448, у којој смо и иначе запазили извесне нетачности, настале услед тога што се она базира на ранијим потврдама поседа.

Херцег Стеван је још једном покушао да дође до Омиша, тада на миран начин. Када су Турци освојили Босну и када је Херцег морао мислити на све евентуалности, „молио је понизно“ републику Св. Марка да му уступи Омиш, да би му послужио као склониште у случају нужде. Молба није прихваћена.⁸⁵⁾

Крајина није делила судбину Омиша. Она је остала Херцегу, управо његовој властели Влатковићима и после губитка Омиша, ипак не као сасвим обезбеђен посед. У пролеће 1452, када је Косача био у рату са Дубровником и када су се од њега одметнули и син Владислав и Влатковићи, понудили су се и Крајињани, по примеру Пољца и Омиша, да се ставе под заштиту Млетака. Ови су понуду прихватили, поред осталог и због тога што је постојала бојазан да их Дубровчани предухитре и угнезде се у Крајини. И сам Херцег био је споразуман са оваквим решењем. Тешкоће су настале од стране босанског краља Стевана Томаша и херцеговог сина Владислава.⁸⁶⁾ Ипак је Република у јулу потврдила Качићима и осталим Крајињанима њихове повластице и утврдила њихова права. Херцег међутим није мислио на трајно отступање Крајине. Већ у новембру 1453 захваљиво је преко поклицара Млечанима „што су му сачували Крајину“ и тражио је натраг. Сињорија му је поручила да додуше ствар са Крајином стоји мало друкчије, јер су је примили „слободно, без икаквог услова“, али да ће ипак саветовати Крајињанима да се врате под његову власт, пошто је побуна кнеза Владислава против оца ликвидирана.⁸⁷⁾

⁸⁵⁾ Listine IX 284, 287.

⁸⁶⁾ Ib. 415, 421, 423, 431, 454.

⁸⁷⁾ Ib. X 19.

Херцегу ипак није било суђено да задржи Крајину до краја живота. Притиснут од Турака, био је 1465 опет присиљен да је уступи Млечанима.⁸⁸⁾

Polis, un gran contato senza castello (1444); Politza (1448).

Није сасвим јасан однос између Сандаља Хранића и Пољица. Вј. Клаић је узимао као сасвим сигурно да су она била у Сандаљевој власти око 1424 године. То је он изводио из одлуке млетачког Сената од 17 јула те године да се замоли Сандаљ да утиче на Пољичане како би се уздржали од напада на територију града Сплита.⁸⁹⁾ Међутим већ Ј. Радонић учинио је сасвим оправдане приговоре Клаићевом схватању наведене одлуке⁹⁰⁾. Радонићеве разлоге прихватио је и поткрепио новим аргументима И. Пивчевић.⁹¹⁾ Сенат је свакако тражио интервенцију Сандаља Хранића код Пољичана не као од њиховог господара већ као од суседа.

Стеван Вукчић је, по заузећу Омиша у октобру 1440, успео био да наметне своју власт и Пољичанима. Млечани, који су од 1409 смишљено и истрајно радили на поседују читаве Далмације, нису могли бити задовољни оваквим решењем, ма да им је тренутно конвенирало због слабљења притиска који је на приморје вршио бан Матко Таловац, за којим је стајала Угарска са својим претензијама. Први сукоб са Косачом искористила је република Св. Марка да се угнезди у Пољицима. Пошто је Венеција, како изгледа, запосела приморје од Жрновице до Цетине, закључила је пољичка општина у јануару 1444 да се стави под њену заштиту. После извесног колебања, због протеста од стране Таловаца, потврђене су у Млечима пољичке привилегије 3 марта 1444. Уговором о миру са Млечима од 23 августа 1445 пристао је Косача на принцип *uti possidetis* и тиме се одрекао Пољица.⁹²⁾

⁸⁸⁾ Ib. 337, 346, 353 илд.

⁸⁹⁾ Poviest Bosne 274; Opis zemalja II 139.

⁹⁰⁾ Archiv 19, 453.

⁹¹⁾ Povijest Poljica 32.

⁹²⁾ Listine IX 228. Ср. Pivčević o. c. 43.

Када је краљ Алфонс 19 II 1444 издавао своју повељу са потврдом Вукчићевих посета, Пољица су већ била признала млетачку власт. Она су ипак унесена у арагонску повељу, пошто је питање припадности Пољица остајало отворено све до закључења мира следеће године (1445). После овога тек Косача је изгубио правну подлогу на основу које би могао тражити Пољица за себе; ипак се она налазе и у повељи цара Фридриха од 1448. Како су она тамо доспела, није сасвим јасно. Једино што се зна то је да је Херцег чинио у Венецији извесне покушаје да опет, без обзира на одредбе уговора од августа 1445, дође до Пољица. Није познато чиме је он то правдао. Када се у пролеће 1450 обратио Републици са таквим захтевом, ова му је доста хладно поручила да ће се тачно придржавати уговора.⁹³⁾ Све тежа ситуација на другој страни нагонила је Косачу да се остави задевица са републиком Св. Марка чије му је пријатељство, или барем мирни односи с њом, било све потребније: у последњој повељи (од 1454) са његовим поседима нема Пољица.

Prolosats vposutro, castello con lo contato (1444); castrum Prolesetza (1448); civitate Prologaz cum pertinentiis suis (1454).

Проложац је довољно познат, а и име му је у повељама углавном тачно репродуковано, да бисмо се морали задржавати на идентификацији и ближем одређивању његовог положаја. Исто тако, ма да немамо других података о њему из времена херцега Стевана, не може се постављати ни питање, с обзиром на географски положај, да ли је стварно био његов посед. Са именом жупе међутим — „vposutro“ — у коју је спадао Проложац, не може се тако лако изићи на чисто. „Posutro“ — то нам остаје када се одбије као свуда предлог „у“ — не постоји у таквом облику; име је свакако искварено. Мислимо да га треба исправити у Посушје. Посушје је малено крашко поље, дуго око 13 км., источно од Пролошца. Пружа се паралелно са Имотским

⁹³⁾ Listine IX 228.

Пољем. Горњи Проложац, у чијој су близини и градске рушевине, налази се на западној ивици Посушја. Са старином овога имена не бисмо имали тешкоће. Оно нам је познато из споменика прве половине 15 столећа: 1403. налазио се краљ Остоја in Posusse,⁹⁴ а у његовој повељи Радивојевићима даје им се и oppidum Imoschi cum provintia Imota et Posusije cum omnibus iuribus et territoriis.⁹⁵)

Rogu Vdumpno, castello con lo contato (1444); castrum Rog (1448); civitate Ro(g) cum castris et pertinentiis suis (1454).

Југозапано од Дувањског Поља простире се малено Рошко Поље. На његовој јужној ивици, на једном брежуљку означеном на нашој карти именом „Град“ налазе се рушевине. Аустриска специјална карта је много речитија: градски остаци обележени су на њој као „Ruine Rošac“.

То је, не може бити сумње, средњевековни град Рог. Изван путева којима се кретала дубровачка трговина, Рог није могао оставити нарочитог трага у архивским споменицима Дубровника. Само узгред поменут је 1513. када је Gregorius Cherchich Bosnensis de Rog долазио у Дубровник да подигне доходак за Балшу Владисалића, унука херцега Стевана.⁹⁶) Забележен је и у уговорима између Угарске и Турске из почетка 16. века међу градовима „terre ducis“ — Херцеговине — али погрешно као Kog (м. Rog) или Bog.⁹⁷)

Рошко Поље везано је са источне стране једном удолином за јужну ивицу Дувањског Поља. Због тога је свакако у средњем веку, као што прва повеља сведочи, сматрано саставним делом Дувна.

Imozchi huimoth, castello et contato (1444); castrum Ymotzky (1448); civitate Imoschi cum castris et pertinentiis suis (1454).

Жупа Имота, позната већ Константину Порфирогениту, и град Имотски не траже овде нарочитог коментара. На-

⁹⁴) Iorga, Notes et extraits II 90.

⁹⁵) Starine 39, 316.

⁹⁶) М. Динић, Глас 168, 242.

⁹⁷) Jireček, Die Handelsstrassen 40 нап. 123.

вешћемо само један леп скорашњи опис града: „Језгро Имотског претставља тврђава, која је особито у периоду турских инвазија, имала врло велики значај... Тврђава је била од природе јединствено заштићена. То је у ствари врлетни кречњачки гребен, на који се тешко прилази само са јужне стране; а са осталих страна приступ је немогућ, јер га сигурно штити дубока провалија Модрог Језера. Код имотске тврђаве су у првом реду искоришћене природне одлике овог места“.⁹⁸)

Када је Имотски прешао у руке Косача, не може се са сигурношћу утврдити. У јуну 1403. рачунало се у Дубровнику да ће посланици Републике затаћи Хрвоја Вукчића са женом у Имотском.⁹⁹) Вероватно је према томе да је Сандаљ Хранић завладао њиме тек после тога датума. У време сукоба између херцега Стевана и Дубровника, када је Херцегов син Владислав устао на оца, држао је једно време и Имотски. Последња вест о њему из предтурског доба јесте с краја 1467. године.¹⁰⁰)

Crezeuacts Vbelach, castello con contato (1444); castrum Krutscerwetza (1448); civitate Chrusevaz cum castris et pertinentiis suis (1454).

Некако у исто време, независно један од другог, тражили су град Крушевац у Захумљу Константин Јиречек и Стојан Новаковић. Резултат није био исти. Јиречек је одредио положај Крушевцу у Броћну на десној обали Неретве, преко пута од манастира Житомишљиха.¹⁰¹) Новаковић га је стављао нешто северније код села Крушевца (прави облик је Крушево) у Мостарском Блату, средњевековној Блатној Жупи, или просто Блату.¹⁰²) Јиречеков ауторитет претегао је у овом питању и доцнији историчари држали су се обично

⁹⁸) Јосип Роглић, Гласник Географског друштва 23, 1937, 50.

⁹⁹) Iorga, Notes et extraits II 94.

¹⁰⁰) Ср. стр. 249.

¹⁰¹) Die Handelsstrassen 79.

¹⁰²) Гласник СУД 48, 42.

њега.¹⁰³) Нама се ипак чини да се безусловно треба вратити Новаковићевој тези, барем уколико се тиче жупе у коју је Крушевац спадао. За њу говори једно врло одређено сведочанство: у повељи краља Остоје браћи Радивојевићима, чији су топографски подаци сасвим поуздани, помиње се „град Крушевац и Блатна Жупа с њим са свима правми и котари“ (у латинском преводу повеље: *civitatem Crussevaz et Blato cum omnibus iuribus et territoriis*).¹⁰⁴) Ни један од познатих извора са поменом Крушевца није у противности са овим.

Од три наведена имена из Херцегових повеља последње се несумњиво односи на град Крушевац у Блату, за друго — *Krutserwetza* — можемо без устезања исто тврдити. Најгоре стојимо са првим уз које је дато и име жупе, те би нам оно за локализовање Крушевца највише и користило, да се ослободимо приговора *testis unus, testis nullus*. „*Crezeuacts Vbelach*“ доста је далеко од „Крушевац у Блату“, да бисмо смели извршити ту коректуру када на њу не би указивале значајне околности. Пре свега нема у првој повељи ни једног места које би по својој графичкој ближности Крушевцу, а које би се могло сместити у Блатну Жупу. Затим, не знамо шта би иначе „*Crezeuacts Vbelach*“ могао бити, ако не Крушевац у Блату; а Херцегова земља није ипак толико мало позната да бисмо морали рачунати са великим празнинама у нашем знању, нарочито у питању градова и жупа и то у западним њеним странама. Најзад, и традиција географских имена таква је да не искључује могућност да је „*Crezeuacts*“ Крушевац а „*Vbelach*“ „у Блату“. Код последњег имена треба нарочито водити рачуна о врло честој замени групе *th* са *ch*; са том исправком добили бисмо „*Velath*“.¹⁰⁵) У сваком случају положај града Крушевца и његово убрајање у несумњиве поседе Стевана Вукчића, није

¹⁰³) Ср. *Vj. Klaić*, *Poviest Bosne* 24; *К. Костић*, *Трговачки центри и друмови* 320; *Ердељановић-Николић*, *Трговачки центри и путеви* 38.

¹⁰⁴) *Зак. Спом.* 324; *Starine* 39, 316.

¹⁰⁵) Ср. *Posichell* за Почитељ у првој повељи. Слично и *Сусјед* у Оногшту гласи *Susit* док је онај у Ускопљу записан као *Sustich*. Уп. даље у истој повељи *Codidich* за Ходидјед.

у зависности од тога да ли ће се примити или не да се у повељи од 1444 налази и „Крушевац у Блату“.

Из историје града Крушевца и Блатне Жупе под Косачама можемо оволико рећи. Првих деценија петнаестог столећа припадали су знаменитој властеоској породици Радивојевића (Ђурђевића, Влатковића), Сандаљевим поданицима.¹⁰⁶) Догађаји из времена рата херцего Стевана са Дубровником показују нам да је Блато са Крушевцем и за Сандаљева наследника било власништво Влатковића. Када су они са Херцеговим сином Владиславом прешли у пролеће 1452 на страну Републике Св. Влаха, међу градовима који су отргнути Херцегу био је и Крушевац. Крајем јула 1453 слали су Дубровчани поклицара војводи Иванишу, старешина куће Влатковића „а *Vratar over a Novi over a Crusevac*“ (и у одлуци Већа умољених, на основу које је посланик добио инструкције, наглашено је *quod debeat ire ubi reperietur vavvoda Ivanis in aliquo istorum trium locorum, videlicet Vratarii, Novi et Crusevac*).¹⁰⁷) По своме положају (на путу Дувно—Кочерин—Благај) Блато и Крушевац били су врло погодни за упориште акције против Херцего. Босански краљ Ст. Томаш, главни савезник Републике, налазио се са војском једно време у Блату.¹⁰⁸)

Повратак браће Влатковића у вазални положај према херцегу Стевану после измирења васпоставио је предратне односе. Даља судбина Крушевца и његове жупе непозната је. Није забележено када је и како дошао под Турке. У доцнијим описима Херцеговине нема му помена.

Rodobiglia, un contato senza castello (1444).

Са десне стране усред Мостара прима Неретва притоку Радобољу, али у овом случају не можемо помишљати на област око ње: по месту где се Родобилија у повељи наводи, она се има тражити још западније у Херцеговим поседима. Павле Павловић, задарски летописац, бележи

¹⁰⁶) Ср. *Годишњица НЧ Х* 203 илд.

¹⁰⁷) *Jireček*, *Die Handelsstrassen* 79; *Acta Cons. Rog.* 13 fol. 222, 28 VII 1453.

¹⁰⁸) *Iorga* о. с. II 369, 370.

под 1400. годином: Die veneris 29 mensis octobris Spalatenses intrinseci cum Clissiensibus, illis de Poglizia et Radobiglia derunt maximum conflictum Traguriensibus...¹⁰⁹) То је први помен Херцегове Родобиље. О њеном положају имамо неколико значајнијих података. Према пољичком статуту ишла је граница Пољица „низ Цетину али посрид рике у блато од Родобиље, низ рику под Крешево, под село Катуне, све низ рику у Перуницу, под град Задварје“¹¹⁰) итд., а у повељи краља Остоје од 1408. године помиње се *locus Duarum cum provincia Radobilie*.¹¹¹) Она се према томе ослањала на леву обалу доње Цетине, тамо где ова чини окуку и скреће према Омишу. Од мора је раздвајао узан појас Крајине: *El confin di la qual Craina da parte de ponente sono con Almissa da levante con el fiume de Narenta, da mezzo di la ripa del mar, da bora Radobilia et uno paese dil ducato dito con Seazenila*.¹¹²) Имамо још једно изричито сведочанство из почетка 16. столећа (1509) да је Родобиља лежала уз Крајину али да није избијала на море: *Crainae a septentrione conjungitur regio tota in mediterraneo, campis aquisque visenda, cui nomen est Radobilia*.¹¹³) Величина Родобиље, без ближе одређених граница, позната нам је из једног описа седамнаестог столећа: она је „отворено место“ настањено Муслиманима и Хришћанима, од десет села са укупно сто педесет кућа.¹¹⁴)

Јосип Алачевић објавио је једну повељу краља Твртка I од 3. априла 1382. која се тиче наше Родобиље. „Tuartko, figliuolo di Bano Stefano, per l'Iddio gratia il Re di Seminis, Usseri, Drini et circumvicinis Provintiis inferioribus partibus id est Regni Bosne et Ducalibus partibus Hercegovine, Primorie et Craina“ потврђује у својој „резиденцији“ Бобовцу поседе које држе „*nostri maggiorenti Signori di Radobolia*, по-

¹⁰⁹) F. Šišić, Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskoga 32. (Vjesnik zem. arkiva 1904).

¹¹⁰) Monumenta hist. iuridica Slavorum Meridionalium IV 19.

¹¹¹) Starine 39, 316.

¹¹²) Шишић, Летопис Попа Дукљанина 263.

¹¹³) Ib. 264.

¹¹⁴) Starine 14, 178: Radobiglia, loco aperto, habitato da Turchi e Christiani. Ville sotto nro 10. Case tra tutto con le ville nro 150.

minati conti Vucaz figliuolo di Nenada con suoi nipoti“. Ти поседи су овако разграничени: „Di Poliza monti chiamati Botajna insino alla punta di Grisina invece chiamata Gradina; a mezo chiamata Gliubosin, in pria chiamata Repetlika, alla punta Varsostiza — drito la strada greco a Galich chiamata Studenac — per la strada in Gradina alla Sutocila — per la strada alle sepulture sopra Zverliviza — per la strada alla volta e per mezo di Lovrech — per la strada in greco nel Marmoro per mezzo di Tisina, la testa ove Michel riposava a Novalocqua, a Biocovo — in cima di Biocovo in Dragovechiusa — in giù drito alla marina dove sono le saline Dunai — di mar fino alle pietre chiamate Koromasne di mar in cima Cesmina drito in quella fontana, drito come si poul tombolar la pietra da una banda all'altra — tornando a Slime con li suoi confini alla grotta Ciaveliza — a Borak chiamata Fontana — tornando in cima Ocladnica — drito alla masiera a Povilo — drito in giù alla fiumara Cetina — a Sesdan fontanta — alla cima di Botajna“. Алачевић је, срођен са самим тереном, брижљиво убицирао скоро све набројане локалитете у повељи и нашао је да су кнежином Ненадића били обухваћени: Костање, Подграђе, Блато, Новасела, Крешево, Опанци, Катун, Жежевица (Duare), Слиме, Свиниште, Кућиште, Биорине и Чиста јужно од „римског пута“, Медов Долац, западни део Грабовца, Белобрдо, Баст са Башком Водом и Брела.¹¹⁵) О аутентичности ове повеље не може бити ни говора; ипак за одређивање пространства Родобиље она даје драгоцене податке. Ако се искључе места десно од Цетине, која спадају у Пољица, и у приморју — саставни делови Крајине — остала места чине већи део негдашње Родобиље. То је онај предео између Цетине, Биокова и његових огранака према Омишу, јужних изданака Динаре и Имотског.

Родобиља се не помиње у другој и трећој повељи (1448, 1454); али она је несумњиво и тада била у Херцеговој држави. Изостала је свакако због тога што се у овим повељама набрајају градови, а она је била „без кастела“, барем

¹¹⁵) Luigi Maschek, Manuale del regno di Dalmazia per l'anno 1875, V 145 илд.

у време њиховог издавања. У марту 1457 жалио се Косача преко поклицара Млечанима на Сплићане; у жалби се помињу *homeni nostri del paexe nostro Radobil, la qual confina con le terre de la serenita vostra*. Република Св. Марка одговорила је да ће поводом тога — *ad partem vero illorum de Rodobigla* — писати сплитском кнезу.¹¹⁶⁾ Ускоро се опет морало расправљати у Млецима о Родобиљу, пошто је Херцег био саградио у њој близу Цетине тврђаву и намеравао, како су Млечани били обавештени, да начини и мост преко Цетине, да би што лакше могао вршити упаде у Пољица. Херцег је међутим правдао утврђивање Родобиље тиме што је босански краљ Стеван Томаш смерао, подговорен од његових непријатеља и издајника, да он сагради тврђаву; он је само предухитрио краља. Стога је овај наговорио сплитског кнеза да опања Косачу у Млецима, као да он тобоже спрема напад на Пољица.¹¹⁷⁾

Родобиља је пала под Турке пре коначне пропасти Херцеговине (1482). У једном писму Матије Корвина од год. 1480 помиње се како је Родобиља ослобођена од Турака.¹¹⁸⁾ Али то је био само пролазан успех; област је остала Турцима. Њени становници, делом исламизирани, претстављали су сталну опасност за суседне млетачке поседе.¹¹⁹⁾

Име Родобиља пало је у заборав тек у прошлом веку. „In oggi — пише Алачевић 1875 године — аррена qualche vecchio ricorda la contea o più propriamente il feudo di Radobolje“.

¹¹⁶⁾ Listine X 104.

¹¹⁷⁾ Ib. 122.

¹¹⁸⁾ *Nagy-Nyári, Mátyás király korából* IV 341. *Iorga, Notes et extraits* V 113.

¹¹⁹⁾ Марин Санудо у својим дневницима имао је неколико пута прилике да помене и Родобиљу. *Arkiv* VI 177, 209, 225, 235, 344. — У једном млетачком документу помињу се *Stephano, Zuane et Zorzi Strisich, fradelli de Rodobilla*, од којих је први држао тада (1462) град Клис. Стрижићи су несумњиво били властeosка породица; њихово име очувало се у називу села Стрижићи. *Nagy-Nyári* о. с. I 124.

Nouo vluzi, castello con contato (1444); castrum Nonya (1448); civitate Nova in Lucha cum pertinentiis suis (1454).

Нови у Луци.¹²⁰⁾

a) *Himereti Biogrado castello con contato (1444); castrum Welligrad (1448); civitate Biograd cum castris et pertinentiis suis (1454).*

b) *Borauaz en erecena castello con lo contato (1444); castrum Porowatz (1448); civitate Boronaz cum castris et pertinentis suis (1454).*

c) *Vrabaz en erena castello con contato (1444); castrum Wreawetz (1448); civitate Vrabam cum castris et pertinentiis suis (1454).*

„Himereti“, „en erena“, „en erecena“, ма колико необично изгледали, означају једну исту жупу — Неретву. Дакле: Београд, Боровац и Врабач у Неретви. Да је у Неретви постојао један Београд, имамо сведочанства и с друге стране, из Дубровника, где је забележен као патаренско насеље (1449: *in domo in Obizen Patarino in loco vocato Eretva sub Belgrado*; 1466: *Radissavus patharenius, unus de societate Billosavi pathareni in Nertva partium Bosne citra flumen de Subtus Belgrad*).¹²¹⁾ Одавно је утврђено да је жупа Неретва, коју Дукљанин убраја у Подгорје обухватала крај око Коњица; и у турско време овај је спадао у кадилук Неретву. Из другог од наведених дубровачких података може се утврдити да се Београд налазио с леве стране Неретве (*citra flumen*). Јиречек је помишљао да „би могао бити исто што и Бјела, јужно од Коњица, где имају градске рушевине и камени гробови“.¹²²⁾ Хаџи Калфа помиње у „Санцаку Херсек“ „Белграцик, међу Сарајевом, Мостаром и Ак-хисаром“. „Белгра-

¹²⁰⁾ Ср. *Jireček, Die Handelsstrassen* 79; *Динић, Годишњица* НЧ 47, 117.

¹²¹⁾ *Јиречек, Историја Срба* IV 36 нап. 4.

¹²²⁾ Ib.

цик је друго име за Коњиц“ додаје Новаковић.¹²³) Како нам је Коњиц познат под тим именом из предтурског доба, то се ова идентификација не може дословно прихватити. Али сам тај факат да је она од Турака учињена показује нам да је Београд морао лежати у непосредној близини Коњица. Јиречеково упућивање на Бијелу мора се отклонити пошто се ова јавља истовремено са Београдом. Право решење налазимо код Скорића: „Белградчик је дио вароши Коњица на лијевој обали ријеке Неретве“. Како се ту налазила и тврђава, то је за време Турака име средњовековног Београда (*citra flumen*) протегнуто и на оближње насеље Коњиц, као што је, обрнуто, ово име употребљавано и за тврђаву док није превладало.¹²⁴)

Врабач нам је много боље познат по дубровачким архивским подацима због пута који је поред њега водио за Коњиц и због царине која се ту плаћала. Пре свега и за њега имамо сигуран податак да се убрајао у жупу Неретву и да оно „en epena“ њу означаје: у мају 1459 спомиње се у Дубровнику неки Radiuoi Glubissalich de Neretua de sub Vrabac,¹²⁵) дакле из Подврапча који се и данас налази на картама. Већ у време Сандаља Хранића задавала је много бриге Дубровчанима једна „новост“ на Врапчу. Војвода је ту поставио почетком 1410 нову царину за трговце, и то и при

¹²³) Споменик СКА 18, 93. Проф. Ф. Ефендић ми је љубазно саопштио и неке податке из турских докумената дубровачког архива из којих се такође види да су Турци Коњиц називали Белграчком: Mahmud Naip di Beligradgik osia Cogniz; Mahmud Naip od Cadiluka Beligradgika illiti Cogniza (Турски док. В. f. 75, бр. 1, 1728 год.); „Ahmed kadija Ljubinja sa Belgradžikom“ турског оригинала преведено је у Дубровнику са Ahmed effendi cadi di Glibigne e Cogniz (Турски док. бр. 4088 ab, 1754 год.).

¹²⁴) Гласник БМ 42, 67 нап. 4. — У Херцеговој земљи помињу се чешће још два Београда, требињски и невесињски — Biograd de Tribigna, Biograd de Nevessigna (постоје и данас). У последњем је постојао 1454 год. и „кастел“ (sotto chastel de Biograd de Nevessigna, Lam. de foris 27 fol. 2' 4 VII 1454); имао је и свога жупана (тужба supra homines de Biograd de Nevessina; сведок Liuboe Dobretchovich zupan de villa de Biograd; ib. 11 fol. 44, 13 II 1436).

¹²⁵) Div. Canc. 68 fol. 120' 15 мај 1459.

одласку и при повратку из Дубровника, ма да је већ постојала једна у непосредној близини на Коњицу.¹²⁶) Дубровчани су одмах енергично предузели кораке да се она укине. Сандаљ је, како изгледа, учинио извесна обећања али се није пожуррио да их изврши. У фебруару следеће године опет се расправља у Дубровнику о царини на Врапчу,¹²⁷) а крајем априла пише Република Сандаљу: И паке за царину коју узимају на Врапчу и другу на Конице ваша милост је рекла збити у једну царину и на Конице и на Врапчи, и за тој молимо буди ти милост оправити како сте нам по нашех послех по вашој милости обетовали, да се у једну збију, да је једна царина“.¹²⁸) Али и после овога још крајем године потрзало се у Дубровнику питање царине на Врапчу.¹²⁹) Сандаљ је свакако најзад пустио пред наваљивањем Дубровчана и пристао да се врабачка царина „збије“ у једну са коњичком, пошто се о њој више година није говорило у Дубровнику. До 1425 имамо само један помен Врапча, у вези са отимачином некаквог сребра коју је учинио његов кнез Јурек.¹³⁰) Тада се опет почиње говорити о царини на Врапчу.¹³¹) Изгледа да су дубровачки трговци покушавали да на сваки начин омету обнављање и стабилизовање царине што је навело кнеза Стипана Станчића да им заплени сребро и восак. Дубровчани су се жалили и да им се узимају у Врапчу присилни поклоњи — *doni sforzati*.¹³²)

Обновљена царина на Врапчу била је нешто дужег века од прве. Сандаљ се овога пута показао отпорнији према републици Св. Влаха. Шта више убрзо је царина била удво-

¹²⁶) Iorga o. c. 124.

¹²⁷) Ib. 128.

¹²⁸) Повеље и писма I 1, 281.

¹²⁹) Reform. 33 fol. 301, 13 X 1411: Prima pars est de addendo commissioni predictae de recordando dicto vojvode Sandali de gabella Vrabac et de qualibet alia gabella insolita. Cp. Iorga o. c. 131.

¹³⁰) Div. Canc. 40 fol. 124' 21 II 1415.

¹³¹) Iorga o. c. 224.

¹³²) Ib. 249 илд. Acta Cons. Rog. 3 fol. 252, 29 V 1425: damnificati per Stipan Stanzich, comitem vojvode Sandalij in Vrabac; ib. fol. 258'.

стручена: место два гроша по товару наплаћивано је четири. Неки трговци покушавали су да заобиђу Врабач, само да би избегли плаћање царине. Сандаљ се жалио Републици како неки Дубровчани због тога ударају преко Поља — *per Poggia*, — свакако она западно од Мостара.¹³³⁾

Дубровчани су ипак успели — не знамо тачно када — да израде код Сандаља поновно укидање царине на Врапчу. Али његов наследник обнавља је по трећи пут почетком 1440 и остаје потпуно неосетљив на сва богорађења Дубровчана. Царина се одржала несумњиво све докле год је Врабач био у Херцеговој власти.¹³⁴⁾ И за његове владе забележени су неки инциденти: 2 јула 1436 жали се Веће умољених војводи Стевану *pro novitate facta caravane mercatorum nostrum in Vrabac*; крајем 1450 опет се помиње *l'ariento tolto sotto Vrabac*.¹³⁵⁾

О Боровцу немамо засада никаквих података из Дубровника. Нема их ни иначе, осим можда једног из године пада Босне. Шестог децембра 1463 издао је краљ Матија Корвин повељу Херцеговом сину Владиславу потврђујући му Раму, Ускопље и Ливно. Владислав је пак обећао краљу *quod castrum Vukovecz simul cum Nerethva cum suis veris et antiquis metis ac villis, possessionibus et universis suis pertinentiis ad manus nostras regias vel hominum nostrorum, quos ad id deputaverimus, dabit et assignabit*.¹³⁶⁾ Име града налазимо читано и као „*Vucsovacz*“; нешто дакле није у реду. Талоци на основу ове повеље пише да је Владислав обећао Матији градове Бусовачу и Неретву (*Ferner habe er — Vladislav — das Versprechen gegeben, die von ihm besetzten Burgen, Buzovača und Neretva, in die Hand des Königs, bezw. seiner Bevollmächtigten zu übergeben*).¹³⁷⁾ О томе граду Бусовачи,

¹³³⁾ *Iorga* o. c. 277 ид.

¹³⁴⁾ *Lam. de foris* 35 fol. 30' 8 VIII 1461: ...*transirent regionem cherceg et non solvissent dohannam castri Vrabaz, clam transientes.*

¹³⁵⁾ *Lett. di Lev.* 14 fol. 49, 57.

¹³⁶⁾ *Thallóczy*, *Studien* 420.

¹³⁷⁾ *Ib.* 195.

нама непознатом,¹³⁸⁾ не даје никаква ближа обавештења. У Индексу зато налазимо нешто сасвим друго: „*Vukoves (Vukoves) castrum*“. Ни наш ни латински облик не одговарају ономе што у књизи стоји. Талоци очигледно није био начисто ни сам шта се под тим именом крије. Неретву ове повеље исто тако Талоци није правилно протумачио. Не ради се ту о некаквом граду Неретви — мислио је свакако на познати трг Дријева, *forum, mercatum Narenti* латинских споменика — већ о жупи у којој „*Vukovesz*“ лежи; у истој повељи нешто даље наводи се слично *castrum ... Nlevanczky cum Nleva*.

Од свих градова у долини Неретве Боровац је најближи по облику имена латинској графици „*Vukovesz*“; он је уз то, што је нарочито значајно, у жупи Неретви. Под претпоставком да име града није у повељи потпуно унакажено, што ипак не изгледа вероватно, пошто је повеља сачувана у оригиналу (а и друга су имена углавном правилно записана), једина могућност коју видимо то је да се под њим крије наш Боровац у Неретви. Он би према томе крајем 1463 био у поседу Херцеговог сина Владислава.

Boravaz, Porowatz, Boronaz (*n* место *u*) доста добро репродукују не много редак топоним Боровац. У Неретви — мислимо разуме се на средњевековну жупу — налазимо два локалитета где би се могао тражити Херцегов град са таквим именом. Недалеко од Коњица, на десној обали Неретве, налази се село Хомоље са засеком Боровац у коме има некаквих зидина. На нашој специјалној карти (1 : 100.000, Коњиц) налазимо Боровац, а на аустриској (1 : 75.000, Конјис und Вјелемић) нема Боровца; али што је карактеристичније на томе месту где би требало да лежи забележена је „Градина“. По тим свима подацима смели бисмо ту локализовати наш град Боровац, кад не би за то постојала још једна можда привлачнија могућност. На левој обали Неретве, код села Чичева, налази се брег Боровац. Речник места убраја у Чичево „Бахтијевића Караулу“ и

¹³⁸⁾ Талоци је ваљда мислио на село Бусовачу код Фојнице. Није нам познато да је ту икада био град.

„Комину Кулу“ — обе са ознаком рушевина, — затим заселак Кулу. На аустриској карти налазимо и „Ruine Napina“. Није према томе могуће са овим подацима одлучити где је уствари био град Боровац, код Хомоља или код Чичева. Испитивање на месту дало би вероватно позитивније резултате.

Опсег жупе Неретве није несумњиво утврђен. По Јиречку обухватала је она долину Неретвице и десну обалу горње Неретве.¹³⁹⁾ Не видимо зашто је искључена лева обала; у сваком случају то није оправдано. Већ смо навели несумњиве податке по којима то ограничење отпада. За Новаковића је Дукљанинова Неретва знатно пространија: под њом ваља разумети „горњу Неретву, онај део те реке који у главноме тече од истока к западу до саставака с Рамом“.¹⁴⁰⁾ Ни са овим тврђењем ми се не бисмо могли сложити. Али зато нам је потребно упустити се у подробније разлагање о ранијем имену реке Неретве у њеном горњем току и о имену и положају неких жупа које је Дукљанин забележио.

У опису путовања Корнелија Дуплиција Шепера (1533) помиње се у Херцеговини некаква река „Vissina“, „Pošto su se prevezli preko Drine — пише П. Матковић — ударише десно кроз горе и шуме до равнине, којом прошав доспјели су у gradić по имену Zagora, i priedjel se takodjer Zagoria zove, a podložan je Hercegovini... Pošto prevališe taj veoma mučni priedjel, sidjoše u dolinu rieke Vissina, koja tekuć od juga prema sjeveru, utiče u Neretvu (Naron). Prebacivši Vissinu, uzadjoše kamenitim i mučnim putem uz goru по имену Humnorincq то jest „umorstvo“ (homicide), a за то се тако зове: што многи путници, путујући оvdе zimi, svрше оvdје своје дане usljed ванредне студени и силнога оvdашњегa snijega“.¹⁴¹⁾ Даљи пут водио је преко Пустољана, Невесиња и Тријебња, поред Почитеља и преко Брегаве у Габелу. Матковић је, према датом тумачењу имена планине „Humnorincq“ (homicide) сасвим исправно протумачио да то мора бити Мориња,

¹³⁹⁾ Die Handelsstrassen 31.

¹⁴⁰⁾ Гласник СУД 48, 77.

¹⁴¹⁾ Rad 62, 61.

на путу између Улога и Невесиња; за реку „Висину“ није могао наћи поуздано решење. Због сличности имена помишљао је на Бишину, приточицу реке Буне, али ни њен правац тока — од истока према западу — ни њена удаљеност од Мориње нису га могли задовољити. Помисљао је и на Гвозницу, леву притоку Неретве, чије се име не може никакo довести у везу са „Висином“, али која би по своје положају могла доћи у обзир, пошто њеном долином води пут од Улога према Морињи. „I ovaj put se naš putopisac vjероватно pomutio u imenu rieke“, закључује Матковић.

Ми не мислимо да има пометње у Шеперовом путопису. Према његовом опису, река „Висина“ може бити једино Неретва. Ова је заиста на извесним картама 16 столећа (Ђакома Гасталди и Герарда Меркатора) обележена у своје горњем току именованом „Visseua“.¹⁴²⁾ И у дубровачкој архивској грађи нашли смо реку Вишеву: 6 IV 1400 помиње се Bogoslava, filia quondam Ratchi, de flumine Visseue, de Ternouica, partium Bossine.¹⁴³⁾ Село Трновица постоји и данас на левој обали Неретве, у пределу Борач. По Дедијеру, оно има само четири куће, али „до старинама (стећцима, омеђама и трговима од старог друма) види се да је било гушће насељено“.¹⁴⁴⁾ Не може, дакле, бити ни најмање сумње да се и у наведеном архивском податку под реком Вишевом подразумева горња Неретва.

Имамо најзад још једно сведочанство из почетка 17 столећа, да је Неретва око Улога називана Вишева: „Ulogh, terra... per mezo core la fiumara Visseva“.¹⁴⁵⁾ Шеперова „Vissina“ је очигледно само погрешна транскрипција за „Visseva“.

И изворна област Неретве називана је у средњем веку Вишева. За то имамо више сасвим поузданих доказа: 5 XI

¹⁴²⁾ И. Синдик, Старе карте југословенских земаља II, таб. XII, XVI. J. Bösendorfer, Crtice iz slavenske povijesti 60 (карта).

¹⁴³⁾ Div. Canc. 33 fol. 177.

¹⁴⁴⁾ Насеља VI 352.

¹⁴⁵⁾ Starine 14, 178.

1425 поднесена је у Дубровнику тужба *supra Milorad Bieganoich de Viseva in Sagorie*; 1406 године буне се Дубровчани што Сандаљ поставља нове царине на *altra via de Xagorie in Visseua*.¹⁴⁶⁾ Најзад и Орбини зна да Неретва извире у Вишеви: *Il confine trà Chelmo et Bosna è secondo nasce el fiume di Narente in Visseva, et come corre il detto fiume inverso Cogniz*.¹⁴⁷⁾ Лукаревић каже углавном исто. Набрајајући места у Херцеговини спомиње и *Chogniz, chiamata anticamente Equum Colonia, ove Narona, che proviene da Varsciava, si mescola con Narona minore*. Како треба читати ово „*Varsciava*“, види се из даљег причања Лукаревићевог, на месту где говори о Неретљанима: *e li Narentani scorsero ogni cosa dal fiume Bregava fino a Vissevo; da questo luogo viene Narona, la quale ricevendo in se Narona minore, Buna, Buniza, e Krupa fiumi, va nel Golfo di Rat, o sia di Punta*.¹⁴⁸⁾

Имамо дакле до сада као несумњив резултат да је Неретва у своме изворном делу носила име Вишева и да је жупа око ње, као у толиким другим случајевима, називана тим именом. Када је то утврђено, можемо сада приступити објашњавању неких података код Дукљанина који су тумачени на начин с којим се ми не можемо сложити.

Међу жупе Подгорја — *Podgoria, latine Submontana* — убраја Дукљанин следеће: *Onogoste, Moratia, Comerniza, Piva, Gerico, Netusini, Guisemo, Com, Debreca, Neretva et Rama*.¹⁴⁹⁾ Досадашњи испитивачи Дукљанина помишљали су обично да је „*Guisemo*“ Гусиње у горњем Полимљу, или су се уздржавали од тумачења. И сам Новаковић одлучио се за Гусиње, ма да је осетио да се тиме у географском реду при набрајању чини „приличан скок“ и да нас последње две жупе — Неретва и Рама — „опет одводе скоком из досадањег реда географског“. Ипак се помирио са том неправилношћу, изгледа највише због тога што Гусиње не би било усамљено, пошто је „*Com*“ тумачено као Ком (Комови) у

¹⁴⁶⁾ Jireček, Die Handelsstrassen 83. Lam. de foris 6 fol. 170.

¹⁴⁷⁾ Il regno de gli Slavi 393.

¹⁴⁸⁾ Copioso ristretto de gli annali di Ragusa (1790²) 12, 25.

¹⁴⁹⁾ Изд. Ф. Шишић 327.

Црној Гори а „*Debreca*“ као полимски Дабар. Али ако би се усвојило овакво тумачење — а оно се обично репродукује — не само да оно није у складу са Дукљаниновим набрајањем подгорских жупа — од истока према западу — већ би и Подгорје добило сасвим неприродан облик; Дабар би био чак потпуно отсечен од осталих жупа.¹⁵⁰⁾ Треба дакле очевидно више водити рачуна о реду излагања, који је исти и у Орбинијевом преводу Дукљанина, и „*Guisemo*“ тражити између Оногошта (Никшића), Мораче, Комарнице и Пиве с једне а Гацка, Невесиња, Неретве и Рама с друге стране. Тиме смо ограничени углавном на изворну област Неретве. Тамо истина није познат ни један предео чије би име потсећало на Дукљаниново „*Guisemo*“. Али ми имамо за име те жупе и другу лекцију. Орбини, који се, као што је тачно запазио проф. Шишић, за свој превод служио местимично исправнијим рукописом но што је Лучићев, има „*Guisseuo*“, а то је у главном добро репродуковано име Вишеве: (*G*)*Uisjevo*.¹⁵¹⁾

И „*Com*“ и „*Debreca*“ имају се по нашем мишљењу тражити између Гацка, Невесиња, Вишеве, Неретве и Рама. У Загорју, према Неретви, налазимо два „*Кома*“ и један „*Комић*“, ако нам је баш стало до тога имена. Али ми нисмо сигурни да нам је у Дукљаниновом тексту очувано исправно име те жупе, пошто код Орбинија — а видели смо колико су његове варијанте значајне — место „*Com*“ налазимо „*Сога*“ (Гора?). Што се тиче имена „*Debreca*“, мора се одлучно одбити његова идентификација са полимским Дабром већ и због тога што је он и сувише удаљен, чак и када би се остало при тумачењу Гусиње-Ком у Васојевићима. И сам Новаковић као да је то осећао када је дао ово мало необично објашњење: „Лако би било старим записима утврдити (!) да је у тај предео — полимски Дабар — припадало и Плевље, и тако би нас граница ове области довела на Тару, коју смо помињали мало више при Језерима“.¹⁵²⁾ На страну то што је

¹⁵⁰⁾ Гласник СУД 48, 74 идд.

¹⁵¹⁾ Напомињемо да се среће у изворима и облик *Vissevo*, са она крају, као што би излазило и по Орбинијевом преводу Дукљанина.

¹⁵²⁾ Гласник СУД 48, 76.

Дукљаниново Gerico — Гацко — погрешно доведено у везу са Језерима; ни с које стране не може се тај Дабар везати за изворну област Мораче, Пиве и Неретве, која сачињава Дукљаниново Подгорје, а да се не наиђе на друге жупе. Најпре би се још могло помишљати на везу преко горњег Подриња, али ту је управо Дукљанину добро позната „iupania Drina“, коју он — и то се мора имати у виду — не убраја у подгорске жупе. Као и Гусиње, и Дабар око Прибоја не може се узети у обзир. Читаво Полимље нема никакве везе са Дукљаниновим Подгорјем. То се види доста јасно и из 27 главе Летописа. Када је — казује се ту — дошао у Требиње унук краља Радослава, Белуш, сви су га радо признали за краља, осим Љутомира рашког жупана. Разљућен, краљ Белуш скупи војску, продре у Рашку и потуче жупана Љутомира на реци Лиму који погине у бекству при прелазу Ибра: *Tunc rex Bellus iratus congregavit exercitum et venit Rassam. Luthomirus autem iupanus Rassae, congregans similiter populum, paravit ei bellum. Bello itaque inito iuxta flumen Limo, cecidit populus iupani Rassae et in fugam conversi sunt. Tunc rex cum suo exercitu insecutus est eos usque ad aliud flumen, qui dicitur Ybro, ubi dum iupanus per pontem transiret fugiens, quidam qui cum eo erant, volentes habere benevolentiam regis, percutientes eum gladio, per pontem iactaverunt eum in flumen et mortuus est.* Полимље дакле по схватању самог Дукљанина, а то је пресудно када се ради о тумачењу његовог текста, спада у Рашку.¹⁵³⁾

Да видимо сада какве су могућности да се „Debreca“ локализује око горње Неретве. Западно од Коњица прима Неретва, са леве стране, притоку Идбар а и читава њена до-

¹⁵³⁾ Ср. и познату Дукљанинову поделу Србије на Босну а магно flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad montem Pini и на Рашку ab eodem flumine Drina contra orientalem plagam usque ad Lariam (Лаб или Липљан). И по њој барем средње и доње Полимље — што значи и Дабар — треба убројити у Рашку. Кад бисмо били сигурни да Дукљанин помиње и Скадарско Језеро као границу Рашке, што стоји у Орбинијевом преводу (alla palude Labeate; латински је текст овде несигуран), онда би и изворна област Лима по овој његовој подели спадала у Рашку.

лина означена је на специјалној карти тим именом. Њено пространство је сасвим довољно за једну средњевековну жупу. Као што је у Рјечнику Југославенске Академије констатовано, Идбар је турски облик, сада како се чини обичнији, за Дбар који се такође чује. Новаковић је први, ослањајући се на једно писмо краља Остоје датирано „8 Дбри 8 Неретвѣ“, утврдио постојање тога трећег Дабра, тачније Дбра, поред оних у Полимљу и у Захумљу. Али он је толико био заведен погрешним претставама о простирању Подгорја на истоку према Лиму, да није ни помишљао да је то можда Дукљанинова „Debreca“. Ми за сада не видимо где би се она иначе могла сместити. Постоје додуше и извесне тешкоће око самог облика имена како нам је оно традирано. „Debreca“ код Орбинија гласи „Debreca“, и једно и друго одговарало би пре средњевековном Дьбрьць — и то је Новаковић запазио — него облику Дьбрь или Дьбра. Али то исто важи и за полимски Дабар; ни ту не би тешкоћа била ништа мања. Друга незгода била би што према Остојином писму Дбар спада у Неретву. И ту можемо навести једну паралелу која можда објашњава ствар: као што смо у овој расправи поменули Јелеч је рачунат у Говзу; али ипак се једном говори о Јелечу у Бистрици, пошто се Говза у ову изливала. И Дбар би према томе могао бити у истом односу према Неретви.¹⁵⁴⁾

Закључак овог малог екскурса о Дукљаниновом Подгорју био би следећи: жупе Guisemo (Guijscevo), Debreca (Debreca), Com (Cora) спадају несумњиво у област горње Неретве. Прва је Вишева, крај око извора Неретве, друга врло вероватно Идбар (Дбар), за трећу не видимо због отступања Com > Cora, вероватно решење. Дукљаниново Под-

¹⁵⁴⁾ Већ је Љ. Ковачевић сасвим оправдано посумњао да је Дукљанинова „Debreca“ идентична са Дабром на Лиму: „Кад узмемо на ум да се у горњем Полимљу још од XIII века помињу жупе Плав, Будимља и Љубовића а на Тари Брковска и да се ни једна од ове четири жупе не наводи међу подгорским жупама, и ако су Подгорју ближе од Дабра, онда се Debreca никако не може тражити у Дабру, већ негде на левој страни Таре, а најдаље у Брковској жупи. Глас СКА 30, 16.

горје своди се на изворне области Мораче и Зете, Пиву с Комарницом и жупе око горње Неретве. То је једна компактна област, географски прилично заокружена, која је као таква могла у Дукљаниновим очима чинити и посебну политичку јединицу, једну од „тетрархија“ под Свевладом или део Хвалимировог сина Мирослава. Полимље нема са Подгорјем никакве везе.

У разлагања о Вишеви и о Дукљаниновом Подгорју упустили смо се поводом питања о пространству средњевековне жупе Неретве. Ни после тога нисмо у стању да потпуно одредимо њене границе. Она је несумњиво обухватала крај око Коњица са обе стране Неретве. Ону величину није могла имати коју јој је Новаковић приписивао пошто је око извора Неретве лежала жупа Вишева.

Bioschi Vbiloy, castello et contato (1444); castrum Well-skey (1448); civitate Albalapis cum pertinentiis suis (1454).

Крајем 1419 преговарао је Сандаљ Хранић са Алексом Паштровићем, не знамо да ли својим одметником или властелином његових противника Павловића, да му за град Бџла, тада посед Паштровићев, даде одговарајућу баштину.¹⁵⁵) Положај овога града наслуђивао је тачно већ Радонић, ма да се Ивић није с њим сложио.¹⁵⁶) Близу Коњица прима Неретва са леве стране притоку Бијелу у чијој долини леже два села истог имена (Горња и Доња Бијела).¹⁵⁷) Тај град Бџла несумњиво је *Bioschi Vbiloy* — „Биоски (град) у Билој“ прве повеље. И име града и име жупе потпуно одговарају Бијели јужно од Коњица; тамо нас води и положај „Биоског“ у самој повељи, — између Београда крај Коњица, Врапца, Боровца, Хума, Велетина и Обаља. Из истог разлога идентификујемо и „Wellskey“ и „Albalapis“ са Бијелом. По-

¹⁵⁵) Повеље и писма I 1, 304. Алекса Паштровић је 1409 год. био човек војводе Сандаља. *Галоци*, Studien 352. Ср. *Радонић*, Archiv für sl. Phil. 19, 436; *Ивић*, Летопис МС 245, 14.

¹⁵⁶) Archiv für sl. Phil. 19, 436. Летопис МС 245, 14.

¹⁵⁷) „Бјела, јужно од Коњица, где имају градске рушевине и камени гробови“. Јиречек, Ист. Срба IV 36 нап. 4, с позивом на *Noernes Altertümer der Herzegovina S.B.W.Akad.* XCVII (1880) 599.

четно слóво првога не треба да нас доводи у забуну пошто је у истој повељи и Београд забележен као „Welligrad“; „Albalapis“ је само превод имена Бијела (као напр. „civitas Antiqua“ за Стариград). Дословно би додуше то име гласило „Бела Стена“, али таквог града није било око горње Неретве. Могло би се једино помишљати да се под *Albalapis* крије коњички Београд, — кад не би овај управо испред тога имена био уписан као „civitas Biograd“.

Choni Vdrabez, castello et contato (1444); castrum Chaw (1448); civitate Come cum castris et pertinentiis suis (1454).

Неки људи Ђурђа Чемеровића из Велетина (о њему види даље) опљачкали су у пролеће 1465 једног Дубровчанина *super territorio herceg, sub castro dicto Chum*.¹⁵⁸) У све три наше повеље наводе се исписана места уз Велетин. Треба их дакле тражити негде у његовој близини. Ако се има на уму врло честа замена у споменицима самогласника о и у (Вок > Вук, Вокосав > Вукосав, Хом > Хум),¹⁵⁹) онда није тешко препознати у првом и трећем случају *castrum Chum* дубровачког податка, који је такође лежао у близини Велетина (у првој повељи је очигледно место „ni“ стајало у оригиналу „m“). Мало је теже објаснити облик *Chaw*, али ми не видимо шта би се под њим крило друго него *Chom > Chum*. Жупа „Vdrabez“ (и *Drabez*) свакако је Дукљанинова *Debreca (Debrechia)* о којој је раније било говора (стр. 210). Положај града Хума не може се ближе одредити.

Константин Порфиригенит зна у Захумљу за два града, Бону и Хум: *ἐν τῷ τοιαύτῳ χωρίῳ βουνός ἐστὶ μέγας, ἔχων ἀνωθεν αὐτοῦ δύο κάστρα, τὸ Βόνα καὶ τὸ Χλούμ*.¹⁶⁰) За први је сасвим сигурно утврђено да је Благај близу Мостара. О другом су подељена мишљења. Јиречек је био склон да га брише као посебан

¹⁵⁸) Lam. de foris 36 fol. 234' 4 IV 1465.

¹⁵⁹) Навешћемо само два примера из дубровачког архива, блиска временски нашим повељама, где је реч „Хум“ забележена на сличан начин као у њима (С или *Ch* за Х, о место у): *villa vocata Chomo; in Cuscopie in Como. Lam. de foris 7 fol. 322, 7 X 1427; ib. 37 fol. 99, 3 X 1465.*

¹⁶⁰) *Rački, Documenta 407.*

град: „Константин Порфирогенит спомиње у овој области (Захумљу) високо брдо са два замка на врху, Бона и Хум, а сем тога и реку Бону. По свој прилици била су то два назива, један римски а један словенски, за један исти град који опет може бити идентичан са илирским градом Бунос код Стефана из Византије. Словенско име Благај, у осталом, само је превод латинског Бона (слов. благ: bonus).¹⁶¹⁾ У младости је био још одлучнији.¹⁶²⁾ То би значило да је град Бона раније називан Хум, а доцније Благај. Могло би се замислити нешто обратно, пошто је друго име превод старијег латинског, али да је име Благај истисло име Хум, чини нам се искључено. Порфирогенитов град „Хлум“ је несумњиво различит од Благаја. Да ли је то „castrum Chum“ петнаестог столећа, чија је егзистенција несумњиво утврђена, не може се ни тврдити ни порицати док се не изврши његова убикација.

Veletin Vsagorie castello con contato (1444); castrum Welletin (1448); civitate Velletino cum castris et pertinentiis suis (1454).

Велетин је једно од ретких имена које је правилно записано у све три повеље. Иначе нам је познат само по два податка из дубровачког архива. Крајем јуна 1442 помиње се Vochaç Dechouich de subtus castrum Vellentini, provincie Bossine;¹⁶³⁾ у априлу 1465 поднео је Доброслав Обрадовић тужбу contra Millobrattum Dragouich et contra eius dicti Millobratti fratrem nomine Radegliam, ambos de subtus Velletino, rusticos Jurgi Semerouich de Bosna.¹⁶⁴⁾ По првој повељи Велетин је спадао у Загорје, не у смислу Попа Дукљанина већ у значењу које и данас има за предео између горње Неретве и Дрине. У овоме, уз саму обалу Неретве, нашли смо на специјалној карти брег Велетин; у близини лежи „Градина“. Ту је дакле био средњевековни град Велетин. Положај ње-

¹⁶¹⁾ Ист. Срба I 84.

¹⁶²⁾ Die Handelsstrassen 25.

¹⁶³⁾ Div. Not. 26 fol. 60' 29 VI 1442.

¹⁶⁴⁾ Lam. de foris 36 fol. 234' 4 IV 1465.

гов на прилично забаченом месту, удаљеном од саобраћајних линија, објашњава нам довољно зашто је о њему очувано тако мало спомена.

Hiobal Vsagorie castello con contato (1444); civitate Oball cum castris et pertinentiis suis (1454).

Обаљ град. Његове рушевине издижу се „на једној облој стијени“ крај села истог имена, недалеко од Улога.¹⁶⁵⁾ Других података из средњег века о њему немамо.

Nichelech Vgobici castello e contato (1444); castrum Geletz (1448); civitate Jelez cum castris et pertinentiis suis (1454).

Град Јелеч, у долини речице Говзе десне притоке Бистрице, већ смо раније спомињали када смо говорили о териториалном развоју Сандаљевих и Херцегових поседа.¹⁶⁶⁾ „Vgobici“ — и Gobici — означава жупу Говзу, чије је право средњевековно име Гобза (ср. горе mercatum Gobsa.¹⁶⁷⁾ Као и многи други босански градови и Јелеч је имао своје подграђе — Подјелеч (Radencho Obiacich loqual fo de Bossina de sotto Illez, 1438; Sayn Sugnevich de subtus Jeleç 1438; Vuchich Radelchovich, Rachoe Vuchievich, Vuoch aurifex Sladich de Podieleza; Pribitichus de Podieleza, 1450.¹⁶⁸⁾ Имамо и један податак по коме изгледа да је Јелеч рачунат и у Бистрицу (Radivoy Ostoich de Podieleç de Bistriça.¹⁶⁹⁾ Бистрица је свакако био шири појам који је обухватао читаво подручје реке тога имена, заједно са жупом Гобзом.

Codidich Sunrech Buzanio castello et contato (1444); castrum Hodyded (1448).

Без велике муке распознаје се и у једној и у другој повељи град Ходидјед а у „Sunrech Buzanio“ жупа Врх-

¹⁶⁵⁾ Насеља VI 350.

¹⁶⁶⁾ Ср. горе стр. 162.

¹⁶⁷⁾ Скорић изводи име Говза од придева гобъзъ обилан, плодан. Средњевековни облик Гобса поткрепљује ово мишљење. Гласник Географског друштва 13, 1927, 46.

¹⁶⁸⁾ Lam. de foris 12 fol. 21; ib. fol. 31; ib. 23 fol. 114'.

¹⁶⁹⁾ Div. Canc. 43 fol. 249, 18 XII 1425.

Босна („са Врх-Босном“). Тешкоће настају када треба објаснити њихово присуство у повељама где се набрајају Херцегови поседи. Жупа Врхбосна и Ходидјед се не убрајају у њих; изузетак чини само карта Херцегових земаља од Василија Марковића где је означен и Ходидјед, свакако на основу наших повеља.¹⁷⁰⁾ Питање припадности Ходидједа пре пада Босне има међутим изванредан значај и за историју продирања Турака у ову државу. С правом је истакнуто да „освојење Ходидједа и Врхбосне“ чине „основицу турске војне власти (у Босни) још пре 1463“.¹⁷¹⁾ Како подаци у нашим двома повељама нису узимани у обзир при приказивању турског освајања Босне а они су, што је нарочито од значаја, у супротности са оним што се обично пише, то ћемо се овде мало више задржати на судбини Врхбосне и Ходидједа у првој половини 15 столећа.

Обично се сматра да је Врхбосна почетком 15 столећа припадала Павлу Раденовићу. То се изводи, уколико видимо, само из чињенице да је тело Павла Раденовића после мучког убиства на Пареној Пољани код Сутиске однесено у Врхбосну. Патарен Влатко Тумарић који је извршио пренос тела спомиње се и доцније као човек војводе Радослава Павловића. И то би говорило за претпоставку да су Павловићи владали Врхбосном.¹⁷²⁾ Али несумњивих доказа за то немамо. Постоји ли према томе могућност да се она веже за Косаче? Зна се да је Сандаљ држао Мокро на Гласинцу и да је тамо имао и своју царину; зна се и то да је он био сувласник оловске царине, што претпоставља његово суседство.¹⁷³⁾ Вероватноће дакле несумњиво има да је и жупа Врхбосна са својим градовима, по положају између Гласинца и осталих посела војводе Сандаља, могла овоме припадати. У сукобу са Дубровником око 1450 године претио је Херцег да ће раселити дубровачку колонију у Дријевима и преме-

¹⁷⁰⁾ Ст. Станојевић, Историја српскога народа, 1926³, 235.

¹⁷¹⁾ Ср. Јиречек, Ист. Срба IV 105.

¹⁷²⁾ Пуцић, Споменици српски I, XV (примедбе). Повеље и писма I 1, 568.

¹⁷³⁾ Ср. Јиречек, Wiss. Mitt. II 320; М. Динић, Југосл. ист. час. III 128; Годишњица НЧ 47, 126; вид. о оловској царини при крају овог поглавља.

стити је на Орман.¹⁷⁴⁾ То је данашња Орман-планина на путу Коњиц—Сарајево код Пазарића. Тај несумњиво зајамчени посед херцега Стевана чинио га је непосредним суседом жупе Врхбосне. Могли су уосталом Павловићи држати Врхбосну у време смрти Павла Раденовића па је изгубити или убрзо после његове смрти, када је покушана подела његових земаља, или касније. У односу са Косачама они су увек извлачили дебљи крај; сви њихови сукоби свршавали су се на штету Павловића. Мало је теже измирити податке наших повеља од 1444 и 1448, са Ходидједом као Херцеговим градом, са оним што се наводи о Турцима. Ако су Турци од 1435, или можда још раније, непрекидно држали тај град, онда је по себи јасно да се он не би смео налазити у тим повељама. Детаљно проучавање међутим, не даје нам права да сумњамо у њихову исправност. У првој нисмо нашли ни једно место унесено бесправно, без стварне подлоге, у другој додуше има таквих места која нису 1448 могла припадати херцегу Стевану али она су припадала раније Сандаљу и преузета су из повеље њему издате. Ни у њој ипак нема ни једног места на које Косаче никада никакво право нису имале. Најзад, да ли би се Херцег усудио, и чему би то користило, да тражи потврду за град који су управо Турци држали? Когод је мало дубље зашао у односе наших земаља у 15 в. зна са каквим су страхом наши људи гледали да се не замера султану, чак и у својим међусобним задевицама.

Ова извођења општијег карактера могу се поткрепити и претресом вести на којима се заснивају претпоставке о турској власти над Ходидједом и Врхбосном пре 1451 године. Помисао да су 1428/29 Турци посели Врхбосну и Ходидјед заснована је на једном писму краља Твртка II, од септембра 1430, којим моли републику Св. Марка да му позајми 32.000 дуката pro redimendo de manibus Turchorum aliqua eius castra que sunt in illorum manibus in regno suo Bossine, secundum certam compositionem quam invicem habuerunt. Који су ти градови, не каже се нигде. Зашто би то

¹⁷⁴⁾ Iorga о. с. 345, 437. Dipl. Rag. 500.

морали бити „пре свега Ходидјед и Врхбосна“? Има, даље, вести по којима је Матко Таловац, у име краља Жигмунда, заузео 1434 град Ходидјед (*recuperatio castris Haddided in Voznenzi regno*). Велико је питање и овде да ли га он „прете од Турака“.¹⁷⁵⁾ Односи су у Босни тада били тако замршени да се не мора само на њих помишљати. Против краља Твртка II, иза кога је стајао Жигмунд, устао је, помаган од Турака, претендент Радивој. На његовој страни су били и Сандаљ Хранић и Радослав Павловић. Могао је Матко оперисати и против њих. А ако је заиста Ходидјед отео од Турака, онда се поставља питање шта је даље с њим било.

*Fertur quod voivoda Ysach cum gentibus venturus est in regnum Bosne: cum quot et quando fama non declarat. Regnum ipsum Bosne sine motu vel novitate de qua digna fieri possit post mortem dicti voivode Sandagl est et transit, maxime quia nulle Teucrorum gentes sunt in eo.*¹⁷⁶⁾ Тако су обавештавали Дубровчани свога заштитника Жигмунда ускоро после смрти Сандаља Хранића. Исак је био турски крајишник у Скопљу. Морамо се запитати да ли би била потребна његова интервенција да су Турци имали већ солидну базу у сарајевском крају за своју разорну акцију у Босни. Затим, како се има тумачити изјава да у Босни нема никакве турске војске? Да ли се ту мисли само на ону на пролазу а искључује евентуална посада по градовима, или се тврди да нема уопште никаквих Турака у Босни? И једно и друго чини нам се сасвим могуће.

До сада немамо дакле никаквих вести из којих би се могло са сигурношћу, или бар са великом вероватноћом, из-

¹⁷⁵⁾ Ср. *Лиречек*, Ист. Срба II 138, IV 104. — Мислило се раније да су Турци заузели први пут Врхбосну већ 1416 год. (ср. *Klajč*, *Poviest Bosne* 255). Подлога за то била је једна збркана вест угарског хроничара Туроца по коме је Мехмед I у Врхбосни поставио за „краља“ некаквог „Икача“ који је идентификован са крајишником Исаком. Радонић је доказао неодрживост ове тврдње. *Arhiv* 19, 440. — О „краљу Икачу“ ср. *Vj. Klajč*, *Bosnensia* 12 (Прештампано из *Obzora* за 1879 годину).

¹⁷⁶⁾ *Iorga* о. с. 327.

водити да су Турци пре Сандаљеве смрти († марта 1435) држали трајно Ходидјед и Врхбосну. Али управо његова смрт била је повод новој интервенцији Турака чија последица би била „да су се Турци поново утврдили у средишту Босне“. Из контекста се види да се ту мисли на Врхбосну и Ходидјед.¹⁷⁷⁾ По изворима ствар изгледа овако.

Стеван Вукчић, чим је примио наследство Сандаљево, нашао се против моћних непријатеља који су ишли за тим да распарчају његову област. Он је, природно за њега и његово доба, затражио помоћ од Турака. Акцију опет води скопски крајишник, преко свога сина Барака. *Barach voivoda Teucer qui cum Teucris Bosnam intraverat in regione Calumfelde et extra aliquas terras predatus est, nunc videtur cum ipsis Teucris versus civitatem Chodidich se recepisse* — јављају Дубровчани Матку Таловцу 30 новембра 1435.¹⁷⁸⁾ Војвода Барак налазио се у Босни и у пролеће следеће године. Дубровачки посланик, упућен овоме у марту 1436, имао га је потражити најпре у Подвисоком или у Зеници (*in Bosna circha Sot-Visochi o Senize*); ако га тамо не затекне сачекаће га око Врхбосне — *circha Verchboxanie dove die capitare et ritornare*. Опет имамо пред собом вести о једном упаду Турака у Босну из којих се не сме закључити да су места која се у њима спомињу морала припадати Турцима. Са исто толико права могло би се тврдити — а то међутим нико не чини — да су Турци од тада држали и Високи и Зеницу као што се тврди за Ходидјед и Врхбосну. А то су нам једини извори по којима се пише да су се они 1435/36 утврдили у средишту Босне.

Има, најзад, још једна вест на коју се овде морамо обратити. У марту 1439 дубровачки поклицар добио је налог да иде у Босну војводи Есебалији, другом сину крајишника Исака, и да га потражи у Врхбосни, у Ходидједу или на један дан хода у околини. За решавање питања да ли су Турци тада држали жупу Врхбосну и њене градове та вест би вредела исто толико као и претходна када не би

¹⁷⁷⁾ *Лиречек*, Ист. Срба II 138.

¹⁷⁸⁾ *Dipl. Rag.* 394.

пружала један нов податак. Посланик је имао саопштити Есебалији радост Републике што јој је јавио como el signor imperator turcho vi a dato in guardia e tenuta questa parte e confini di Bosna i quali ano tenuti i vostri antecessori a poter commandar alto e basso quanto la propria soa persona. Говориће му и о пријатељству између Дубровника и „la bona memoria del condam voyvoda Pasayth e Isaach, vostro padre“.¹⁷⁹⁾ Помен Пашаита и Исака, намесника у Скопљу — на њих се мисли и када се говори и о претходницима Есебалије — показује нам да је овај заменио свога оца као скопски крајишник, а не да је добио на управу један део Босне као што би по наведеном тексту могло на први поглед изгледати. Тиме разуме се још није утврђено да Турци нису држали један део Босне који би био потчињен намеснику у Скопљу. Мора се признати да овај трећи помен скопског крајишника или његовог сина заједно са Врхбосном и Ходидједом изазива извесну сумњу да између њих постоји некаква веза. Али с друге стране треба имати на уму и то да је увек када се спомињу Турци око Врхбосне и Ходидједа било рата у Босни и да је сасвим природно да се скопски крајишник меша у њене сукобе. Босна је стајала под његовим надзором. Сва турска акција у њој полазила је од Скопља.

Тек од 1451. године имамо јасне и несумњиве вести о турском господству у жупи Врхбосни и Ходидједу. У априлу 1451 саветовали су Дубровчани угарском губернатору Хуњадију да истисне Турке из Ходидједа да би се на тај начин онемогућила њихова акција у Босни и суседним угарским областима;¹⁸⁰⁾ у новембру 1455 шаље република Св. Влаха дарове „Скендеру војводи у Врхбосни“;¹⁸¹⁾ у пролеће 1459 заузео је краљ Томаш подграђе Ходидједа и опседао турску посаду у њему;¹⁸²⁾ у септембру 1460 и у јуну 1461 опет се шаљу из Дубровника дарови војводи у Врхбосну.¹⁸³⁾

¹⁷⁹⁾ Iorga о. с. 259.

¹⁸⁰⁾ Dipl. Rag. 497.

¹⁸¹⁾ Acta Cons. Rog. 14 fol. 232.

¹⁸²⁾ Dipl. Rag. 618.

¹⁸³⁾ Acta Cons. Rog. 16 fol. 178' 15 IX 1460: ... de donando vayvode de Verchbossanie qui misit amb. Vratchum ad dominium nostrum: ib fol. 296; дар vayvode Aschadam de Verchbossania.

Нема дакле правих доказа да су Павловићи држали Врхбосну са Ходидједом, нарочито не четрдесетих година 15. столећа када се Ходидјед јавља у Херцеговим повељама. Исто тако није ни мало сигурно да су Турци између 1428 и 1451 били стални господари у њима. Ако су и успели да се тамо сместе пре 1444 — године издавања прве повеље — они су се свакако морали повући у тешким данима 1442—1443 године када је требало бранити много важније тековине на Балкану. Херцег је, према свему изложеном, могао 1444—1448 владати и „Ходидједом са Врхбосном“. Веродостојност навода у повељама подиже се у овом специалном случају и тиме што у трећој повељи — од 1454 — нема Ходидједа, а то потпуно одговара правом стању. Ако је Херцег потпуно бесправно тражио у првим двама повељама да му се потврди право на Ходидјед са Врхбосном, не видимо правог разлога зашто би од тога одустао у трећој, тим пре што и ову, као ону од 1444, потврђује краљ Алфонс.

Sustich Vsopio, castello et contato (1444); castrum Sozzed (1448).

У обе повеље долази ово место одмах иза Ходидједа, што нас упућује да га тражимо у северним граничним областима Херцегове државе. Име Sutich > Sozzed то је наше Сусјед (и Сусјед у Оногошту забележен је као Sozet у другој повељи). И назив жупе може се са сигурношћу утврдити: „Vsopio“ има се читати као „у Скопљу“. То је и данас познато Ускопље (Скопље) око горњег Врбаса, као жупа поменуто први пут 1244 године. И име града очувано је: „Susjed-grad (Susid) mala tvrđja kod Vrbasa“ — бележи лаконски Вј. Клаић у опису Ускопља.¹⁸⁴⁾

¹⁸⁴⁾ Bosna 163, ср. и приложену карту. Сусјед помињу и описи Босне из прве половине 17. столећа: Susid, citta assai forte, ma dishabitata, ha sotto una villa, di fochi nro 20, homini da fatti nro 20; aga, e sta in Scopie che è pocho lontano. Starine 14, 181; ср. ib. 17, 141. — Сусид помиње и М. Карановић у својој недавно објављеној расправи о жупама Рами и Скопљу. Ту је и ближе назначен положај. Гласник БМ 50, 1938, 75, 82.

Ускопље како се чини није било читаво у власти херцега Стевана; иначе бисмо несумњиво у нашим повељама морали наћи и Веселу Стражу, главни град те жупе. Осим тога и подаци које о овоме имамо говоре против помисли да је Херцег и њиме владао. Августа 1446 потврдио је краљ Стеван Томаш браћи Драгишићима поред осталог и „село Гмићи оу Ускопљу.“ Гмићи постоје и данас на левој обали Врбаса између Бугојна и Доњег Вакуфа.¹⁸⁵⁾ 13 октобра 1450 налазио се босански краљ Стеван Томаш у Веселој Стражи одакле је писао Млечанима.¹⁸⁶⁾ У мају 1456 жале се Дубровчани краљу Томашу ради отимачине некаквог сребра коју су извршили sotto Vesela Straха кнез Павле Мудринић и краљев дијак Степан Милошевић.¹⁸⁷⁾ Оба помена Веселе Страже, и по времену из кога потичу и по вези са босанским краљем, показују да је Томаш задржао тај град. Херцег је вероватно имао само онај део жупе Ускопља око Сусједа и изгубио га је негде између 1448 и 1454 године. Косаче ипак нису заувек раскрстиле са Ускопљем. Почетком децембра 1463 издао је краљ Матија Корвин у Јајцу једну повељу Херцеговом сину Владиславу којом му дарује, за заслуге у борби против Турака, поред осталог и жупу Ускопље са Веселом Стражом (... castra Vezela Straza et castrum in comitatu de Usthorpie et cum toto Usthorpie¹⁸⁸⁾ коју је Владислав недавно био очистио од Турака. Али власт Херцеговог сина морала је бити сасвим пролазног карактера.

Ravanscha Vbrisinio, castello con contato (1444); castrum Rabenzky (1448).

Један дубровачки караван ишао је 1407 г. in Vochoviza et in Ravano.¹⁸⁹⁾ За Буковицу се зна да је у Полимљу. Ни

¹⁸⁵⁾ Миклошић, Моп. Serb. 440, има „Гмићи и Ускопљу“, што је Новаковић, Гласник СУД 48, 95, исправио према снимку повеље у „Гмићи у. Ускопљу“. У Законским споменицима 340 заборавио је на своју коректуру.

¹⁸⁶⁾ Listine IX 356.

¹⁸⁷⁾ Jireček, Die Handelsstrassen 83 nap. 285.

¹⁸⁸⁾ Thallóczy, Studien 421.

¹⁸⁹⁾ Ср. М. Динић, Југосл. ист. час. III 124.

Раван према томе није био далеко од ње. Око 15 км. северно од Плеваља, у изворној области Сутјеске, саставнице Устибарске Реке, налази се село Раван, а у његовој непосредној близини „Кула“ и „Градина“. Како и „Vbrisinio“ несумњиво треба читати „у Брезници“, која је, зна се, обухватала плеваљски крај, то мислимо да се у том Равну понајпре може тражити Херцегов град „Равански“. И по саобраћајном значају устибарске долине, којом и данас води пут из Рудог у Плевља, могло би се очекивати да је стајала под надзором какве тврђавице.

Serauansche, castello con contato (1444); castrum Severin (1448); civitate Severino cum castris et pertinentiis suis (1454).

На левој обали доњег Лима, у Прибојском Срезу, постоји село Северин у чијој близини се издижу рушевине „Јерининог Града“. За други и трећи град сасвим је јасно да се односи на Северин, пошто нас тамо воде и њихови суседи у повељама. Из истог разлога мислимо да је у првој повељи морало стајати „Seuerinschi“. Не видимо шта би иначе друго могло да се крије под тим именом, које не би имало своје парњаке у осталим двама повељама, док би прва остала без Северина.

Из времена херцега Стевана имамо само један дубровачки податак о Северину. У једној парници из 1449 године поменут је Dmtar Vuchosich qui stat sub Seuerino in Polimie, homo domini chercech Stiepani.¹⁹⁰⁾

Medun castello et contato (1444).

Медун „један од не многих градова Европе, чија историја досеже више од двадесет векова уназад“,¹⁹¹⁾ био је само пролазна тековина херцега Стевана. Ожењен ћерком последњег Балшића, он је искористио тежак положај деспота Ђурђа Бранковића приликом првог пада Србије и истакао своја права на Зету. Тада је у Медун „кључ обеју

¹⁹⁰⁾ Lam. de foris 22 fol. 11, 30 I 1449.

¹⁹¹⁾ Jireček, Skutari und sein Gebiet im Mittelalter, Illyrisch albaische Forschungen I 99.

Зета“ (ambarum Xentarum clavis), доспео у Херцегове руке. Али чим је Деспот Ђурађ, по сегединском миру, обновио своју државу, морао се Косача повући из Зете. Постоји изричито сведочанство да је почетком 1445 повратио деспоту и град Медун.¹⁹²⁾ Стога се овај и не наводи у другој и трећој повељи (1448, 1454). Њихова садржина према томе одговара фактичном стању ствари у Зети.

Socho castello et contato (1444).

Са Соколом на Дрини почиње Алфонсова повеља, са другим Соколом свршава. Његов помен уз Медун упућује нас да се има тражити у Зети. На специалним картама забележене су рушевине града Сокола код села Штитара више Цетиња, на путу за Даниловград. И Вук зна за „зидине старога града у Црној Гори“ под тим именом.¹⁹³⁾ Судбина овога Сокола, у вези са Херцегом, била је свакако иста као и судбина града Медуна, те је и он изостао у другим повељама.¹⁹⁴⁾ Ђурађ Бранковић међутим није могао до краја одржати зетски Соко. Када се Стефаница Црнојевић одметнуо од Србије, Соко је остао њему. У новембру 1453 добио је Стефаница од својих заштитника Млечана за одбрану Сокола — uno suo castello chiamato Falcon che sta su uno fortissimo passo — малену посаду од тридесет људи.¹⁹⁵⁾ У мају 1460 тражио је опет помоћ, овога пута против Турака.¹⁹⁶⁾

„Соко, сада тобоже рушевина код Штитара, између Цетиња и Даниловграда, ну могао би, можда, бити и Обод на Ријечи Црнојевића који се помиње доцније“ — пише К. Јиречек.¹⁹⁷⁾ Ми не видимо разлога због којих Јиречек бежи од идентификације нашег Сокола са оним код Штитара, а

¹⁹²⁾ Listine IX 215.

¹⁹³⁾ Рјечник 722.

¹⁹⁴⁾ Да је крај око Сокола држао Стеван Вукчић види се и по томе што су његови били Берц, Круси, Гољемаде и Горичани (источно и југоисточно од Штитара). Ср. *Јиречек*, *Ист. Срба II* 188.

¹⁹⁵⁾ Listine X 21.

¹⁹⁶⁾ *Ib.* 153.

¹⁹⁷⁾ *Ист. Срба II* 159.

још мање зашто га тражи на Ободу. Оно што Црнојевић каже за Соко у првој молби — sta su uno fortissimo passo —, а нарочито у другој где истиче да је Млечанима лакше да у Соко пошаљу помоћ из Котора а у Жабљак из Скадра преко језера (... perche quelli de Cattaro vegnerano comodi al castello del Falcon, et quei da Scutari al castello de Zabiach per lago senza contrasto) потпуно одговара положају Штитара. И на Обод би било лакше послати помоћ језером из Скадра него сувим из Котора.

Зетски Соко запуштен је за време Турака. Пред крај 17 столећа био је већ у рушевинама, али „платна су му била доста добро очувана“, тако да су Млечани помишљали да га обнове и у њему створе базу за борбу против Турака.¹⁹⁸⁾ Народно предање везује његов постанак за Ивана Црнојевића („Иванов Град“).¹⁹⁹⁾

Castrum Gurgewetz (1448); civitate Sancti Georgi cum castris et pertinentiis suis (1454).

Низ градова у коме се ово место налази у обе повеље упућује нас на Подриње. Тамо нас воде и поуздани дубровачки подаци. Сачувано је једно писмо неких Дубровчана, писано 5 фебруара 1444 sotto Gurgevaz поводом некаквог спора ради сребрничке царине. У априлу исте године помиње се Ђурђевац као место на путу између Сребрнице и Фоче.²⁰⁰⁾ По већ раније познатим вестима знамо да се Херцег 19 јануара 1451 налазио sotto Jurgeuac.²⁰¹⁾ Како је само петнаест дана раније био у Соколу, а пре тога у Фочи и Косману, то нам не само доказује да је Ђурђевац стварно био у његовој власти, него нас опет води у Подриње. Индикацијама извора потпуно одговара положај Ђурђевца на левој обали Дрине, јужно од Сребрнице, према планини Тари.

Ђурђевца нема у повељи од 1444. То, а и његов положај изван компактне области херцег Стевана, можда и без не-

¹⁹⁸⁾ *J. Томић*, Црна Гора за морејског рата 242.

¹⁹⁹⁾ *Насеља VII* 557.

²⁰⁰⁾ *Lam. de foris* 17 fol. 248; писмо ad fol. 214.

²⁰¹⁾ *Jireček*, *Die Handelsstrassen* 40.

посредне везе с њом, показује нам да је он доцнија тековина. На путу који је из горњег Подриња водио ка Сребрници, Ђурђевац је морао имати нарочити значај у очима херцеге Стевана и претстављао је свакако прву етапу у његовим стремљењима да се приближи најбогатијем рударском подручју у Босни.

Castrum Koznik (1448).

Друштво у коме се налази — између Кукња, Северина, Ковина и Милешевца — упућује нас да тражимо град Козник у плеваљском крају. Тамо нас води и једини податак о њему који имамо из Дубровачког архива: 6 маја 1441 признао је Radoe Gerbacich de Cosnich да дугује Петру Пуцићу 50 перпера; дубровачки писар прво га је уписао као Radoe Gebracich de Pleuie, али због рђаве стилизације морао је поништити свој први запис и унети други, у коме стоји да је Радоје из Козника.²⁰²⁾ На специјалној карти, петнаест до двадесет километара југоисточно од Плеваља, налази се село Козица, на Козичкој Реци (Козици). Уз реку су означене рушевине „Јеринин Град“. Са картом се слажу и подаци из Насеља: „У Козици изнад Козичке Реке виде се на једном оштром кршу рушевине некакве тврђаве коју народ приписује проклетој Јерини“.²⁰³⁾ То су свакако остаци Херцеговог Козника, пограничне тврђаве на једном од путева за деспотово Полимље (источно од Козице леже Коморани). Да је Козица била у држави Стевана Вукчића имамо једно изричито сведочанство: у фебруару 1445 жалили су се Дубровчани због нове царине коју је Косача ударио на стоку која пролази sotto Cosiza а Маозо (Маоче, југозападно од Козице.²⁰⁴⁾ Ту је несумњиво стока коју су трговци гонили из српског Полимља улазила у Херцегову земљу.

²⁰²⁾ Deb. Not. 20 fol. 161, 6 V 1441.

²⁰³⁾ Насеља I 305 нап. 2.

²⁰⁴⁾ Lett. di Levante 13 fol. 163'.

Castrum Moratsky (1448); civitate Morachii cum castris et pertinentiis suis (1454).

Средњевековна жупа Морача, позната већ Дукљанину, није обухватала читаву долину реке Мораче већ само њен горњи ток. То је управо онај део њеног поречја који се и данас назива Морача — горња и доња — и који је, по свему ономе што знамо о границама Херцегове земље према Зети, једино и могао припадати Херцегу. Положај града ове жупе није нам ближе познат. У близини морачког манастира јужно од Коштанице, притоке Мораче, налази се једна „Градина“; мало јужније, на ушћу Ибришице имамо „Заградац“ и „Ровине“, а сасвим у врху Горње Мораче лежи врх „Градиште“. Али по описима области које за сада имамо на расположењу, не може се рећи шта се иза тих топонима крије.

Castrum Glutsch (1448); civitate Cluz cum castris et pertinentiis suis (1454).

Кључ више Цернице, под чијим је надзором стајао најважнији трговачки пут Херцеговине (Дубровник—Требиње—Гацко—Чемерно—Фоча) долази по значају међу прве градове Херцегове.²⁰⁵⁾ Са Благајем он је дао најјачи отпор приликом турског завојевања. Већ за време Сандаља помиње се неколико пута. Необјашњиво је стога да га не налазимо у првој повељи од 1444.

Castrum Stry (1448); civitate Antiqua cum pertinentiis suis (1454).

„Preko Cetine, izpod visokih dinarskih brda, na kojih stoji zapuštena tvrđica Mirabella, a podalje starohrvatska tvrđja Starigrad, leži gradić Omiš“...²⁰⁶⁾ „Iznad Grada — Omiša — do 1000' nad morem vide se ruševine zapuštene tvrđjice Mirabella a malo podalje na višem i strmijem bregu stoji starohrvatska tvrđja, zvana Starigrad. Ova se potonja tvrđja ne vidi iz grada, ali mu je некоћ služila znatno za obranu, pošto je sa

²⁰⁵⁾ Jireček, Die Handelsstrassen 75.

²⁰⁶⁾ I. Kukuljević Sakcinski, Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Arbanije, Krfa i Italije (1873) 71.

dvije strane branila prilaz do njega“.²⁰⁷ „Castrum Stary“ на-браја се у повељи у друштву са Имотским, Вргорцем, Висућим, Рогом, Пролошцем, Омишом и Пољицима; сличан положај има и civitas Antiqua треће повеље (Вргорац, Висући, Имотски, „Antiqua“, Проложац, Рог). Stary и „Antiqua“ су несумњиво један исти град, чијем положају према повељама одговара Стариград више Омиша. Та идентификација могла би се оспорити једино када би постојала сумња да је име Стариград новијег датума; али срећом имамо довољно података о њему с којима га можемо пратити уназад све до средине 15 столећа, до времена херцега Стевана и издавања наших повеља. Неколико карактеристичних описа Стариграда, млетачке провениенције, показале нам и старину имена, колико је за наше расправљање потребно, и значај самога града: а) На — Omiš —, se ben è separato de la terra, poco lontano il castello di *Starigrado*, che li stà sopra et la domina (1571); б) Quest'è di poco momento, ma l'altro castello posto nella cima del monte detto *Starigrado*, concesso ad alcuni gentiluomini con provisione per gratia, che lo fanno guardare, che soprasta ad Almissa, è di sito forte mal fabricato et importante sì per esser vicino al confin di Turchi, sì per sicurtà di quel luogo; al quale si die metter qualche pensiero, perchè quando si perdesse *Starigrado*, anco Almissa si perdereia senza contrasto, perchè da quello dipende la fortezza d'Almissa (1553); в) *Starigrado* nella cima della montagna che soprasta ad Almissa, il qual è fortissimo et è inespugnabile, il perchè è chiave di detto luogo et di grandissima importanza (1553); д) La forteza di *Starigrado*, loco molto bisognoso alla conservation di Almissa (1534). Најстарији млетачки податак о Стариграду, под 1443 годином, доводи га изричито у везу са Стеваном Вукчићем: Quelli del castello e borgo d'Almissa, luogo e passo d'importantia... per le tiranie del conte Steffano over altri i dominava... di propria volonta elessero sotto mettersi alla signoria de Venetia... Judico che havuto il castello di Almissa, el se have il castello di Vesicchio et *Starigrado*.²⁰⁸)

²⁰⁷) Klaić, Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati II 125.

²⁰⁸) Ljubić, Commissiones et relationes Venetae I 3; II 105, 217; III 13, 259.

Castrum Odezky (1448); civitate Odrzchi (1454).

Град са именом које би нас потсећало на „Odezky“ или „Odrzchi“ није нам иначе познат. Место његово у обема повељама упућује нас на западну страну херцеговог Подриња. Ту налазимо речицу Одску, леву притоку Дрине. Тражити у њеној долини град Odezky (Odrzchi), не би се према томе косило са оним што из повеља можемо закључити о његовом положају, а и име мислимо могло би да се прихвати. Ипак у поречју Одске, барем према картама, не налазимо никакав топоним нити рушевине који би привлачили нарочито нашу пажњу.

Civitate Pontis Terre cum castris et pertinentiis suis (1454); civitate Pontis cum castris et pertinentiis suis (1454).

Прва помисао је да се у једном од ова два града — два су несумњиво пошто их налазимо у истој повељи — крије Мостар. Талоци је одабрао први — Pons Terre.²⁰⁹) Али, као што је већ с разлогом приговорено,²¹⁰) место где се он у повељи наводи не допушта такву идентификацију. Око њега су Острвица у Бистрици, Осип, Дунош у Загорју(?), Јелеч у Говзи, Жир и Прилеп у Бистрици. „Pons Terre“ треба свакако тражити у херцеговом Подрињу, и то западно од Дрине. Други град — „civitas Pontis“ — могао би се већ узети озбиљније у комбинацију. Низ у коме се он налази изгледа овако: Крушевац, „Pons“, Небојша, Боровац, Биоград, „Albalapis“ (Бијела), Врабач, Хум, Велетин. Све су то градови који леже око Неретве, почев од Крушевца па узводно до њеног извора: „Pons“ би по томе распореду тачно одговарао Мостару. Најстарији подаци о прошлости главног града Херцеговине не би били у опреци са тим резултатом. Мостар је додуше први пут изричито поменут два деценија после Алфонсове повеље (1474), тада већ као седиште субаше.²¹¹) Али „први траг насеља на његовом месту јавља се 1452 године“ када се поред Благаја спомињу и „do castelli

²¹¹) Ср. даље. стр. 250.

²¹⁰) В. Ђоровић, Мостар и његова српска православна општина 10.

²¹¹) Ср. даље стр. 250.

al ponte de Neretua".²¹²) Орбини пак зна да је Мостар саградио Радин-гост четрдесетих година 15 столећа и да је у њему боравио неко време Херцегов син Владислав пошто се одметнуо од оца.²¹³) (И помен она „два кастела“ је у вези с тим догађајем).

Civitate Preliep com omnibus pertinentiis suis (1454).

О овом херцеговачком Прилепу имамо осим наведеног само још два податка. Двадесет осмог фебруара 1392 закључило је дубровачко Веће умољених да се Brayan et Volchaz Obadichi, fratres de Prilip de Bistriza, приме за грађане Дубровника.²¹⁴) Почетком марта 1466 јављао је Херцег млетачкој влади о својим неуспелим преговорима са краљем Матијом Корвином, о понуди да угарска војска поседне Херцегове градове на Дрини и да су Турци већ раније три његова града — *tre castelli principali de Drina* — заузели; ти градови били су Милешевац, Самобор и Прилеп — *de li quali cinque castelli tre sono persi, Milesevacz, Semobior et Prilip.*²¹⁵)

Сва три податка о Прилепу дају нам могућности ако не да га тачно убицирамо а оно барем да одредимо жупу у којој је лежао. По повељи од 1454 Прилеп лежи између Јелеча и Вратара, по дубровачком податку он је у Бистрици, а по Херцеговом извештају у Дрини. Све је то у потпуном складу: у Дрини — мислимо разуме се на средње-вековно значење — налази се Бистрица — око леве притоке Дрине истог имена а ова стварно лежи у близини Јелеча и Вратара.

Osstraviza Vbistrizi castello con lo contato (1444); castrum Ostrowitz (1448); civitate Ostruiza cum pertinentiis suis (1454). Жупа Бистрица у којој је лежао град Островица свакако је идентична са напред поменутом (наводи се иза Полимља). Што се тиче града Островице, не можемо о њему ништа одређено рећи.

²¹²) Jireček, Die Handelsstrassen 79.

²¹³) Il regno degli Slavi 384.

²¹⁴) Reformationes 29 fol. 34' 28 II 1392.

²¹⁵) Listine X 351.

Поред жупе Бистрице помиње се у нашим повељама и град под тим именом: *castrum Wyzýstrizky (1448), civitas Biscrichi cum castris et pertinentiis suis (1454)*. Да ли и он спада у исту жупу као Прилеп и Островица не може се знати. Место где се у повељама наводи не би искључивало ту могућност:

Civitate Lublano cum castris et pertinentiis suis (1454).

Постоје у Херцеговини три имена која нас сећају на „Lublano“ и која би могла доћи у обзир при његовој идентификацији: Љубомир, Љубиње и Љубушки. За Љубомир зна већ Поп Дукљанин, али то је код њега жупа, а није познато да је уопште постојао град под тим именом. Љубиње је исто тако познато из споменика средњег века, само и за њега вреди оно исто што и за Љубомир. Љубушки је међутим имао свој град чије рушевине и данас постоје („На бријегу стоји стари и запуштени град у којем је до недавна пребивао управитељ љубушког котара“).²¹⁶) А у нашим повељама реч је о утврђеним местима. За Љубушки говори осим тога и околност што се „Lublano“ у повељи налази између Вратара и Вргорца, градова десно од Неретве.

Љубушки је — и то иде у прилог идентификацији са „Lublano“ — играо доста видну улогу у доба херцега од Св. Саве. Када је за време рата између херцега Стевана и Дубровника, херцегов син Владислав прешао на страну републике Св. Влаха, Љубушки је био предмет нарочите пажње. У једном дубровачком извештају јавља се Деспоту да је Владислав отргао оцу сав Хум осим Љубушког (*tutta la contrada de Chelmo excepto Liubischi*).²¹⁷) Али и Љубушки је био ускоро изгубљен за Херцега. У јуну исте године краљ Томаш, који је приступио коалицији против Косаче, налазио се *sotto Lubischi*.²¹⁸) Како се он није потпуно ангажовао у борби и кретао се по сигурнијем терену, то је несумњиво овај град био у рукама Херцеговог сина. Извесну улогу играо је Љубушки и 1463 године приликом пада Босне.²¹⁹)

²¹⁶) Klaić, Bosna 202.

²¹⁷) Iorga о. с. 465.

²¹⁸) Ib. 469.

²¹⁹) Ср. даље стр. 246.

Dominium Czaryna Olofska cum eorum pertinentiis (1448).

Олово је, као што је добро познато, спадало у главне поседе породице Павловића, прилично удаљено од Херцегових земаља. Али са Косачама је ипак имало извесне везе. Ми смо већ раније имали прилике да констатујемо како је у Босни за извесна места владао нарочити систем поделе прихода од царине по коме су у добити учествовали и великаши из суседства.²²⁰) Као типичан пример могу послужити Дријева од чије је царине Сандаљ Хранић, као власник трга, узимао једну половину, а другу су делили Павловићи и Радивојевићи. Нешто слично било је несумњиво и са Оловом. Сандаљ се спомиње први пут 1418 као сувласник оловске царине.²²¹) У новембру 1432 забранила је дубровачка влада својим трговцима, под претњом казне од 1000 дуката, да закупљују царину у Олову или ма како иначе учествују у њој „докле год се не сложе војвода Сандаљ и војвода Радослав“. Да је тада, у време конавоског рата, Сандаљ изгубио царину оловску, имамо изричито сведочанство.²²²) Да ли је по измирењу Косаче и Павловића успостављен *status quo*, не може се са сигурношћу утврдити. По томе што је Радослав добио натраг своју четвртину дријевске царине, не би било невероватно да је и у Олову остало по старом. У сваком случају ми немамо другог помена оловске царине у вези са Стеваном Вукчићем осим податка из повеље цара Фридриха III. Ако је он и ту царину наследио од свога стрица, морао ју је изгубити најкасније око 1439 када је потиснуо Радослава Павловића са Дријева и одузео му толике поседе у Приморју. Тако ниско Павловићи нису били пали да би после свега тога морали трпети Херцега у Олову. Оловска царина пренесена је свакако — видели смо да то не би био усамљен случај — из ранијих повеља које су служиле као подлога за ону од 1448 године. Имамо наиме писма Иванића Павловића и његове браће из 1447—1448 из којих се види да је оловска царина била тада у њиховим рукама.²²³)

²²⁰) Годишњица 47, 131 ид.

²²¹) Повеље и писма I 1, 292.

²²²) Годишњица 47, 131 ид.

²²³) Повеље и писма I 1, 110 идд.

*

Остаје нам још извештан број градова о којима не можемо ништа одређено рећи због тога што нисмо у стању да реконструишемо прави облик имена или, ако је ово исправно очувано, не можемо да извршимо њихову убикацију. Поменућемо их ипак, ради потпуности, овде на крају.

Cosisti castello con lo contato (1444); civitate Crsinch cum castris et pertinentiis suis (1454). Могао би бити исто што и Козник повеље од 1448 године. У сваком случају треба га тражити у источним деловима Херцегове земље: „Cosisti“ се налази између Милешевца и Кукња, „Crsinch“ исто тако у њиховој близини.

Creseuaz Opolimio, castello con lo contato (1444); castrum Hersewetz (1448); civitate Chrsonam cum castris et pertinentiis suis (1454). Јасно је да „Opolimio“ треба читати „у Полимљу“. „Hersowetz“ и „Chrsonam“ исто тако по своме положају у повељама могли би се сместити у Полимље. Не може према томе бити сумње да се у сва три наведена случаја ради о истом граду (за „Chrsonam“ напомињемо да је у истој повељи Врабач забележен као „Vrabam“ а Вргорац као „Vergoran“). Постоји у нашим земљама топоним Хрсовац (Рсовац). И име овог града тако је несумњиво гласило. Талоци га је на својој карти забележио као „Хрсовача“, на Лиму испод Северина. Нисмо могли установити одакле му је то име, али изгледа да је у праву што га је ту ставио. Што се тиче самог назива Полимље, он се како изгледа, у средњем веку односио само на крај око доњег Лима, испод Дабра. Већ смо раније навели један дубровачки архивски податак по коме је Северин спадао у Полимље.

Novi vpimi, castello con lo contato (1448). И име града и име жупе јасно је: Нови у Пиви. Немамо ипак никаквих индиција за ближе одређивање положаја овог града.

Castrum Boytrynecz (1448). Изгледа да је лежао негде у Подрињу.

Castrum Ossonitzk (1448); civitate Hosonichi cum castris et pertinentiis suis (1454). Име града би по томе како је забележено могло гласити „Осојнички“ (град). Али како Дрина

више Горажда прима притоку Осаницу, чије је поречје сачињавало под Турцима нахију истог имена — а у попису где се она спомиње очувана су многа имена средњовековних жупа као нахиска — могуће је да се град звао „Осанички“. У близини села Осанице налази се брег „Градина“.

Castrum Osstrikch (1448); civitate Ostrich cum castris et pertinentiis suis (1454). Прави облик имена града је несумњиво Оштрик. Како се наводи између Милешевца и Ковина, тражили смо га у Полимљу, али без успеха. Брег Оштрик са „Градином“ недалеко од Нове Вароши чини нам се сувише удаљен према истоку, ма да га не бисмо смели са апсолутном сигурношћу искључити из комбинације, пошто нам граница Херцегове земље на тој страни није довољно позната.

Castrum Saslon petyschytnskey (1448). Несумњиво једно од најзагонетнијих места наших повеља. Прва реч могла би се читати као Заслон. Тражили смо га у источним крајевима Херцеговине.

Castrum Medwed (1448); civitate Mediued cum castris et pertinentiis suis (1454). По првој повељи лежао би град Медвед између Кључа и Благаја, по другој између Вратара, у Сутјесци, и Мораче.

Castrum Grizzora (1448). По његовом месту у повељи, између Видовског и Почитеља, могло би се помишљати на Горицу на доњој Неретви која је средином 15 столећа играла извесну улогу у рату између херцег Стевана и Дубровчана. Тада је постојала у њој и једна тврђавица. Владислав, Херцегов син, намеравао је да подигне у Горици праву варош (*far la cita ala Goriza*) али су га Дубровчани одговорили.

Castrum Durosch (1448); civitate Dunos cum pertinentiis suis (1454). „Durosch“ и „Dunos“ означају несумњиво исти град: и један и други су забележени уз Јелеч. У близини овога, у Загорју, постоји планина Думош, али није нам познато да ли на њој има каквих градских рушевина.

Castrum Syr (1448); civitate Zyr cum castris et pertinentiis suis (1454). Право име је свакако Жир. Могао је лежати у Подрињу.

Civitate Neçano cum castris et pertinentiis suis (1454). Налази се у низу источних градова Херцегових (поред Северина).

Civitate Rixachi cum pertinentiis suis (1454). У повељи лежи између Рога и Крушевца. Спадао би према томе у западну Херцеговину.

III

Покушаћемо сада, после појединачног претреса података које нам наше повеље пружају, да приближно одредимо границе државе херцег Стевана. При томе ради се у главном о постављању контура, без претензија да се свуда тачно утврди сама линија којом је граница ишла. Видеће се да смо често пута у недоумици за не баш незнатне појасеве земљишта коме се имају приписати. Нарочито је неодређена северна граница, према Босни, где она услед тога што је Херцег, ма колико тежио за самосталношћу и успевао у томе, уствари био вазал босанског краља — до краја је остао „велики војвода русага босанскога“ — није добила онако оштру линију као према Србији или према Дубровнику, где је јасно било да стоје две потпуно једна од друге независне области. Односи Херцег према краљу Босне били су такви да су, пријатељски или непријатељски, обично изазивали и померање границе, а допуштали су и стварање енклава без везе са осталим Херцеговим поседима.

Херцег-Нови и Рисан били су најјужније тачке Херцегове државе на Јадранском Мору. Пераст и Котор су од 1420 млетачки. Херцег је чинио извесне напоре да завлада и градовима јужно од Рисна, али без успеха. Млечанима је за Котор нудио Дријева на ушћу Неретве; понуда „због неједнаке вредности објеката“ није прихваћена. Када су Турци срушили први пут Деспотовину, посео је Херцег (у пролеће 1442) Бар и опседао Будву, али због отпора Венеције није се могао одржати.¹⁾

¹⁾ Ср. *Лиречек*, Ист. Срба II 142 илд.

Од Боке Которске до Омиша хватало је Херцегово приморје, са изузетком дубровачке територије; од острва није Херцег држао ни једно. Омиш и Пољица као што знамо није успео стално задржати. Више Омиша чинила је река Цетина, у оном своме делу који заокружује Пољица, границу Херцеговине (Родобиља). Али ту је било после издавања наших повеља и извесних померања границе у корист херцега Стевана. Херцег је тежио да допре до Цетине и у њеном средњем току, према Сињу, где је у јуну 1459 посео Чачвину, недалеко од Триља.²⁾ Босански краљ Стеван Томаш покушавао је преко Млечана да добије овај град, али је Херцег изјавио да би га радије уступио Турцима него ли Босанцима.³⁾ Његова је била Чачвина још крајем 1462 када је султан Мехмед II захтевао да му је уступи заједно са Мичевцем и Клобуком.⁴⁾ То је била једина већа добит од Косачине акције да после смрти хрватско-далматинског бана Петра Таловца († 1453) завлада његовим наслеђем.

На сектору између Цетине и горњег Врбаса имамо две светле тачке за оријентацију при одређивању границе Херцегових поседа: Рог и Сусјед у горњем Ускопљу. Источно од линије која их спаја Проложац, Вргорац и Имотски су Косачини. У ближе прецизирање граничне линије ипак се не смемо упуштати, тим пре што Сусјед у Ускопљу не налазимо у повељи од 1454, те би се по томе дало наслућивати да је ту било извесних промена. Немамо, најзад, никаквих доказа да је Сусјед са својим делом жуле био територи-

²⁾ Acta Cons. Rog. 16 fol. 53, 22 VI 1459: ... de dando libertatem domino rectori et suo Minori Consilio respondendi Radiz Opraude ambasadori cherceg Stiepani secum congratulando de filio sibi nato et de adeptione Zazuine. Per omnes (36). Ср. *Јиречек*, Ист. Срба II 174. — О Чачвини ср. *Bare Poparić*, *Hercezi sv. Save 68* (Program с. к. велике гимназије у Splitu за šk. год. 1894—59).

³⁾ Mátyás király korából I 63, 70. Херцег је свакако оптуживао босанског краља да он ради да Чачвина дође у турске руке: у јануару 1460 папа Пије II пише своме легату у Босни да је сазнао како је Стеван Томаш пристао уз Турску и да ради ut castrum Ciasinae (sic) quod ad dictum ducem spectare dignoscitur, in Turcarum potestatem deveniat. *Fermendžin*, Acta Bosnae 240.

⁴⁾ Listine X 228; ср. 166, 186.

јално везан за остале Херцегове земље. У вези са тим намеће се и питање припадности долине реке Рама. Према подацима о северозападним поседима Херцеговим и њеном географском положају очекивало би се као сасвим природно да је и она делила судбину читавог слива Неретве. У једином озбиљнијем покушају да се разграничи и фиксира на карти Херцегова територија — од Василија Марковића — тако је и поступљено.⁵⁾ Али јавља се врло оправдана сумња да питање границе Херцегове земље није на том сектору тако просто. Град Прозор са жупом Рамом није забележен ни у једној од три наше повеље као део Херцегове земље, а и у другим изворима немамо потврде да је Рама припадала икада било Сандаљу, било Херцегу. У јулу 1430 био је босански краљ Твртко II sotto Prozor а у томе граду нашли су га дубровачки поклисари и 13 фебруара 1433.⁶⁾ Нема много вероватноће, нарочито у другом случају — у зимско доба — да се краљ тада налазио изван своје непосредне области. Не може се најзад олако прећи ни преко онога што Матија Корвин каже у повељи од 6 децембра 1463 којом дарује Владиславу Раму, Ускопље и Ливно. Краљ ту 1) утврђује Владислава, његовог сина Балшу и њихове наследнике in omnibus castris, castellis, civitatibus, oppidis, comitatibus, villis etc... quas *hucusque rite habuerunt et tenuerunt*; 2) Обдарује их *новим* поседима: *Preterea castra Vesela Straza et castrum in comitatu de Usthopye et cum toto Usthopye, castrum Prozor in Rama et cum tota Rama ac Hlevanczky cum Hleva, cum omnibus et singulis castellis, oppidis, villis... de manibus Turcorum nuper per prefatum Ladislav Vaivodam recuperatarum integritatibus, quos olim reges Bozne capere et habere consueverunt... nove nostre donationis titulo memorato Ladislao et filio ejus comiti Balsa ipsorumque heredibus et posteritatibus dedimus donavimus et concessimus... ita quod hec omnia et singula prenotata, scilicet castra, comitatus, villas et alia premissa eo jure et modo habeant et possideant, quo olim reges Bozne possidere consueverunt... 7)* Јасно се разликује

⁵⁾ Ст. Станојевић, *Историја Срба* 235.

⁶⁾ Lett. di Levante 10 fol. 182; *Iorga* о. с. 314.

⁷⁾ *Thallóczy*, *Studien* 421.

ранији посед војводе Владислава — део очеве територије — од Раме, Ускопља и Ливна за које изричито Матија каже да су до пропасти Босне били потчињени босанском краљу.

Рама са Прозором, како по свему изгледа, није улазила у састав Херцегове државе. То би се потпуно поклапало са доцнијом поделом, по којој је Рама увек рачуната у Босну.

Од Раме до Дрине имамо опет један сектор на коме није лако поставити свуда вероватну границу Херцегове земље. Долина Праче остала је све до пада Босне у власти Павловића. Она је чинила тежиште њихових поседа; ту је био и њихов главни град Борач.⁸⁾ Планински ланац који образује вододелницу слива Праче са јужне стране био је несумњиво на међи држава Павловића и Косача у овом крају. Испод Горажда граница је пресекала Дрину. Бурђевац у Осату, једно време Косачин, и сувише је избачен према северу да бисмо га смели везати за осталу Херцегову земљу ма и једним узаним појасем земљишта уз леву обалу Дрине. Он је несумњиво сачињавао само једну оазу у Босни.⁹⁾

⁸⁾ Ср. В. Скарић, Прилози II 184 илд. Већ смо навели раније (Југослав. ист. час. III 127) један дубровачки архивски податак који потврђује Скарићево извођење о положају града Борча. Навешћемо овде још један сличан: у *Debita Notarie* 39 fol. 95, 27 нов. 1470 спомињу се *Radoe Radichnich et Radassinus Garbessich ambo de Rogatiza de sub Boraz.*

⁹⁾ И на почетку 17 столећа важила је јужна вододелница Праче као граница Херцеговине. По Орбинију ова је ишла до Доброг Поља, јужно од Јахорине (О. с. 389: *Questo Ducato fu molto grande; imperoche dall' oriente confinaua con Noui pasar, dall' occidente col fiume Zetina; verso leuante (!) arriuaua fina à Dobropoglie, et da ponente terminaua col paese de' Rausel*). У опису путовања Бартоломеја Кашића ставља се граница између Босне и Херцеговине на Корјен планину јужно од реке Праче: *... progressi sunt (на путу Фоча—Рогатица) ad montem dictum Korrin (Korjen), qui disternat ducatum magnum Hercegovinae a regno Bosnensi dicto. Primo igitur die conscenso monte Korrino... descenderunt de monte ad pontem Proeciae (Prača) fluvii parvi, quo pertransito hora meridiana pervenerunt ad celebre (celebi) Pazarum.* (*Acta Bosnae* 346, 347). Ср. и приложену карту са границама старе Херцеговине по подацима Андрије Лубурића. И по попису босанских спахија од 1711 јужна вододелница долине Праче чинила је границу тимарске нахије „Павле“ тј. земље Павловића.

Од места на левој обали Дрине узводно од Горажда могло би се помишљати само за Устиколину да није била у власти херцег Стевана: 1413 она је припадала кнезу Павлу који је у њој узимао царину; 1427 спомиње се неки *Radic Obradouich de Vsticoligna homo voyvode Radossau Paulovich*. Радославу је свакако још 1441 припадала Устиколина: 6 маја обавезао се Дубравац Милићевић, познати крамар свога времена, да ће донети „госпођи Доротеји жени војводе Радослава“ у Устиколину три товара уља и предати их Ђурђу кнезу тога места.¹⁰⁾ Даље немамо података о припадности Устиколине. С обзиром на однос снага између херцег Стевана и Павловића не изгледа много вероватно да су се ови одржали и после смрти војводе Радослава на тако усамљеној тачци.

Теже је разграничити онај простор на линији Коњиц—Врхбосна—Гласинац, Ормањ код Пазарића, који спада већ у басен Босне био је Херцегов, Ходидјед једно време тако исто. Не може се, као што је већ наглашено, потпуно искључити ни Гласинац. Морамо се ипак задовољити само овим констатацијама. Оне су довољне да се утврди извесна експанзија Косача у изворној области Босне, али на основу њих не може се та експанзија ближе одредити ни временски ни просторно.¹¹⁾

У долини Лима постоји неколико сигурних периферних тачака Херцегове области. То су Северин на левој обали близу Рудог, Ковин опет на самој левој обали Лима

¹⁰⁾ *Jireček*, *Die Handelsstrassen* 38; *Deb. Not.* 14 fol. 140, 31 VIII 1427; *Cons, Rog.* 7 fol. 259, 20 април 1441: Да се поклати *domine Theodore uxori voyvode Radossau in oleo ab upp. centum infra. Div. Not.* 25 fol. 49 6 мај 1441: *Dubrauaç Milichieuich Vlachus* обавезује се пред сведоцима *salmas tres oley que mittuntur parte dominationis Ragusii ad presentandum domine Dorothee uxori voyuode Radossau defferre et portare... usque ad locum Vsticogline et ibidem eas salmas tres consignare comiti Giuragh comiti eiusdem loci*. Одлука Већа умољених показује да је Теодора омашком у уговору назвата Доротејом.

¹¹⁾ Можда је и са овим у вези што је у народу „све до данас остало сећање на ту стару границу Херцеговине до Романије и иза Вишеграда“. *Ђоровић*, *Ист. Југославије* 252. Ср. и *Р. Јеремич*, *Гласник Географског друштва* 7/8, 1922, 151.

између Прибоја и Пријепоља и Милешевац код манастира Милешева. Реку Лим пресећала је Херцегова граница јужно од Пријепоља, тако да су Комарани остајали Србији.

Од Комарана до ушћа Лима све што је лево од те реке несумњиво је припадало Херцегу. На десној обали смо сигурни само за долину речице Милешевке, стару жупу Црну Стену, да је била у његовој власти. Ако би се обистинило наше наслуђивање да Шешпаучоу треба читати као „Клек на Увцу“, онда би и долина доњег Увца улазила у састав Херцегове државе. Тиме нису још исцрпене све могућности о њеном пространству десно од Лима, пошто нисмо успели извршити убикацију свих места у повећама од којих нека свакако спадају у Полимље. Изгледа ипак да Косаче нису никако успеле да се утврде на десној обали Дрине северно од ушћа Лима. Вишеград и Добрун припадали су Павловићима. За први се зна и то да је 1449. био у власти деспота Ђурђа; да ли трајно, не може се утврдити.¹²⁾ Септембра 1442. потврдио је војвода Иваниш Павловић Дубровчанима повластице „на планини на Бњак прѣма нашемъ граадъ Бродаръ“.¹³⁾ Планина Бујак лежи на ушћу Лима, с десне стране у куту између њега и Дрине, а према њој, преко Дрине, Бродар.¹⁴⁾ Павловићи су се дакле одржали ту и после оних померања граница у Подрињу, констатованих око 1438, на њихову штету.

Остављајући Лим граница се провлачила између Брезе и Комарана,¹⁵⁾ а како је Моаче било Херцегово,¹⁶⁾ то је она свакако водила даље према Тари оним планинским венцем који чини вододелницу између Лима и Тихотине. Где је

¹²⁾ *Јиречек*, Ист. Срба IV 90.

¹³⁾ Повеље и писма I 2, 103.

¹⁴⁾ Ср. В. Скарин, Гласник Геогр. друштва 7/8, 131 (карта). Бродар је и 1449. био у власти војводе Иваниша Павловића. *Lam. de foris* 22 fol. 192, 8 sept. 1449: тужба *supra Vuchich Mursich officialem voiuode Iuanis Paulouich, ... sub locum dictum Brodar dictus Vuchich asserit unam salmam rannoium etc.* Бродар као нахија у земљи Павловића („Павле“) и у попису босанских спахија од 1711. године. Ср. Гласник БМ 42, 22 идд.

¹⁵⁾ М. Динић, Југосл. ист. час. III 123.

¹⁶⁾ Ср. горе стр. 228.

управо пресећала долину Таре, може се са приличном сигурношћу одредити. Брсково је било 1433. године у Деспотовини¹⁷⁾ а у њој је остало свакако и доцније до пада под Турке. Године 1454. пак спомиње се један човек из племена Кричана као Херцегов поданик. Данас постоји само област под тим именом уз десну обалу Таре. Како су већ средином 13. столећа били Кричани на томе месту — међа селу Простењу, дан. Прошћењу, које је лежало оу Брсковоџи ишла је по д'блоу оу Кричань,¹⁸⁾ — то је на Тари граница између Херцеговине и Деспотовине била између Брсковске Жупе и Кричана, тако да су последњи остајали Херцегу. То се уосталом сасвим лепо слаже са чињеницом да је Моаче било његово.

Доцнија граница Херцеговине на подручју између Лима и Таре знатно отступа од горе назначене. У Херцеговину је рачунато и Полимље све до изнад Бијелог Поља, затим читав Колашин.

На подручју између Таре и Боке Которске граничну зону чине жупе Морача са својим градом, Никшићка Жупа са Сусједом, Острог, Будош и Драчевица са Новим и Рисном. Медун, Подгорица и Соко била су само привремена завојевања Херцегова. Пипери, Бјелопавлићи и Васојевићи били су Деспотови поданици.¹⁹⁾ Граница се овде несумњиво није мењала ни када је Зета постала под Црнојевићима посебна државна јединица.

Ако се занемари извесна нестабилност која се овде у пограничној зони запажа, као вероватна граница која је превлађивала могу се узети Сињајевина, затим развође између горњег тока Таре и Мораче, планина Прекорница јужно од Никшићке Жупе, даље изворни крај Зете — јужно од Острога и Будоша — одатле преко Цуца на море код Рисна. То је граница углавном Херцеговине према Црној Гори до 1859. год. Једино на Сињајевини ова би нешто отступала према истоку пошто је захватала и Колашин.

¹⁷⁾ *Јиречек*, Die Handelsstrassen 57 нап. 186.

¹⁸⁾ Споменик СКА III 9.

¹⁹⁾ *Јиречек*, Ист. Срба III 54, нап. 7; IV 89. О старијој граници између Херцеговине и Црне Горе ср. *Ј. Ердељановић*, Стара Црна Гора 21 идд (Насеља 24).

IV

Дезагрегација државе херцега Стевана започела је још за његова живота. Између Владислава, најстаријег сина Херцеговог, који је за време дубровачког рата сасвим отворено стао на страну непријатеља свога оца, и старог Херцега нису се никако могли васпоставити синовско-очински односи. Дошло је опет до отвореног раскида. Владислав је 1462 одбегео Мехмеду II и понудио му 100.000 дуката, ако му додели половину очевих земаља. Султан је прихватио предлог и дао Владиславу војску да удари на оца; само напад Мађара са севера, на Дунаву, омео је извршење погодбе, пошто су Турци морали упутити своју војску на другу страну. Ускоро затим поручио је султан Херцегу да му он исплати 100.000 дуката које му је Владислав обећао или да му уступи три своја града (Клобук, Мичевац и Чачвину); у том случају не би дирао у његове земље, већ би Владиславу дао нешто од својих поседа. Херцег је одбио султанове захтеве.¹⁾ Владислав међутим није одустао од даље акције. Као посредници између завађеног оца и сина иступили су Дубровчани. Почетком 1463 боравио је код Владислава дубровачки поклицар Јаков Гундулић а у исто време преговарало се и са Херцегом. Упад Турака у Херцеговину убрзао је решење.²⁾ Средином марта стигла је у Дубровник

¹⁾ Listine X 227. У овом сукобу између Херцега и његовог сина Дубровник је играо извесну посредничку улогу. 18 априла 1462 закључено је у Већу умољених да Бартол Гучетић, посланик Републике код Херцега који је од њега имао да крене Владиславу (*iturus de Cherzech ad Vladissauum*), набави у Церници потребне коње и послугу за тај пут. Сутрадан исто веће овлашћује кнеза да одговори на писмо стигло од Владислава (а *comite Vladissauo Chercegovich*) и одређују се три официјала да саставе инструкцију Бартолу Гучетићу *oratori ad Cherzech Stiepanum et comitem Vladissauum*; 6 маја ослобођен је Гучетић *ab ambassata quam fecit ad Cherzech et comitem Vladissauum*. Cons. Rog. 17 fol. 83, 85.

²⁾ Cons. Rog. 17 fol. 173, 174', 177, 178', 184', 186'; *ib.* fol. 189' 5 III 1463: *de scribendo Narentinis quod respectu terroris qui est de Turcis, qui intraverunt in territorium Cherzechi, debeant se reducere Stagnum et in Pontam.*

од Владислава вест *de acquisitione domini*.³⁾ Није јасно да ли је то постигао споразумом са оцем или подаривањем од стране Турака. У сваком случају спор око поделе земље није тиме био окончан. Опет је дошло до трвења. Престрашен падом Босне, морао је пристати Херцег да уступи четвртину градова и поседа Владиславу. Али ускоро се овај покајао и захтевао не четвртину већ трећину наслеђа, колико отпада на сваког сина.⁴⁾ Херцег је свакако и овде морао попустити. „Кад би имао хиљаду живота — јадао се он пред смрт Млечанима на сина — право би било да их све изгуби, не само због онога што је учинио против мене, свога оца и господара, већ и против целог хришћанства, пошто Бог добро зна да је он довео великог Турчина у Босну на смрт и затор свију нас“.⁵⁾ У својој невољи стари Херцег је заборављао да је Владислав само примењивао његове методе, — додуше против рођеног оца.

Разлаз између оца и сина био је потпун. Већ и сам начин на који је Владислав добио своју област сведочи да је он иступао мање више независно. То се види и из његових односа са Млечанима и Угарском, а још боље по дубровачким архивским подацима. У судским протоколима јавља се од 1464 године Владислављева област као нешто посебно — *territorium, jurisdictio comitis Vladislavi*. Помињу се и његови „васали“ и посебни цариници, затим његови градови за које се он сам стара да прибави потребну посаду.⁶⁾ По тим подацима не може се додуше његова област тачно разграничити — можда и није чинила једну компактну целину — али

³⁾ Реч *dominii* исписана је у оригиналу уобичајеном кратицом (*dnii*) али сасвим јасно. Ср. Гласник БМ XXII, 1910, 12.

⁴⁾ Listine X 286.

⁵⁾ *Ib.* 354.

⁶⁾ Cons. Rog. 18 fol. 71, 5 VII 1464: *si vassalli voyuode Vladissauui fugient metu Turchorum, de recipiendo et salvando ipsos ad Insulas nostras et in contrata nostra Terrarum Nouarum*; *ib.* fol. 91, 3 sept. 1464: *zařinichus voyuode Vladissauui*; *ib.* fol. 152' 22 IV 1465: *de concedendo voyuode Vladissauui quod de hominibus nostris possit soldizari facere usque ad duodecim pro ponendo in castris suis, expensis suis.*

се могу утврдити извесне тачке. Средином марта 1464 — то је хронолошки први податак којим располажемо — спомињу се људи кнеза Владислава из Грџаца и Љубомира (Miloradus Radovicich de Grebci, jurisdictionis comitis Vladislavi; fratres Radivoevichii de Gliubomir, jurisdictionis comitis Vladissavi.⁷⁾ У октобру поменути су његови људи из Требиња,⁸⁾ а у новембру исте године locus dictus Cuti super territorio comitis Vladissavi in Cerniza,⁹⁾ затим Petchus Hagnievich de Berdo jurisdictionis comitis Vladissavi.¹⁰⁾ У првим месецима следеће године, пре турског напада на Херцеговину, налазимо у власти кнеза Владислава Мичевац,¹¹⁾ Торић — код Билеће — и Рудине.¹²⁾ Од Влаха припадали су му колико знамо Плиске¹³⁾ и Малешевци.¹⁴⁾ Већ смо и раније имали прилике да поменемо како је Херцег био дао Владиславу и градове Острог, Будош и Сусјед са њиховим подручјем. Овима треба можда додати и град Боровац у жупи Неретви.

Напад Турака на Херцеговину у вези са падом Босне био је пролазног карактера. Турска војска је услед престрашености или издаје кастелана била посела више Херцегових градова без отпора, али није их могла одржати. Чим је султан са главном силом напустио Босну, започео је Херцег чишћење своје земље од турских посада. До новембра 1463 био је успео да ослободи многе градове; за Кључ и Љубушки зна се поименице да су преотети већ у јулу.¹⁵⁾ Влатко је чак, у једном успелом походу, продро до

⁷⁾ Lam de foris 35 fol. 116, 15 III 1464; cp. 37 fol. 64.

⁸⁾ Ib. 36 fol. 2, 8 X 1464; fol. 29, 23 X 1464.

⁹⁾ Ib. fol. 58, 15 XI 1464.

¹⁰⁾ Ib. 36 fol. 48' 8 XI 1464; fol. 167, 25 II 1465.

¹¹⁾ Ib. fol. 206, 18 III 1465: Miglienus Radunovich de Subtus Mizeuaz, homo jurisdictionis comitis Vladissavi.

¹²⁾ Ib. 36 fol. 211, 21 III 1465.

¹³⁾ Ib. fol. 30, 23 X 1464: ... de Vlachis Plesche jurisdictionis comitis Vladissavi.

¹⁴⁾ Ib. 37 fol. 20' 28 V 1465: ... de Maleseuzi jurisdictionis comitis Vladissavi.

¹⁵⁾ Starine VI 9; Glasnik ZM 22, 19.

Сребрнице и посео девет градова, шест у земљи Павловића и три у земљи Ковачевића.¹⁶⁾ И на истоку је одржана стара граница: Фоча, Соко, Горажде, Самобор и Плевља били су још 1 априла 1465 у херцеговој власти — jurisdictionis herceg.¹⁷⁾

Али судбина Херцеговине била је решена. Разљућен Херцеговим везама са Матијом Корвином султан је у пролеће 1465 послао своју војску, под Есебегом Исаковићем, да се обрачуна са Косачом. Милешевац, Самобор, Прилип и остали градови на истоку брзо су били изгубљени. Турци су се почели примицати Приморју. Двадесет петог маја 1465 одлучено је у дубровачком Већу умољених да се пошаље посланство заповеднику турске војске: предлог је био да поклисари иду до Гацког а противпредлог до Каменог Брда.¹⁸⁾ Турци су одмах приступили организовању своје управе у Херцеговини. „У пролеће 1466 помињу се у дубровачким судским књигама први пут турске субаше у покрајини Требињу, у Врсињу (у области племена Зупци) на граници конавоској више Новога и у Лугу“.¹⁹⁾ Ово тврђење мора претрпети незнатну хронолошку коректуру. Има дубровачких архивских података из којих се види да је турска управа заведена нешто раније. Jurisdictio Turcorum у непосредном дубровачком залеђу јавља се од септембра 1465. Већ 12 септембра обдараје Веће умољених субашу у Лугу тканином у вредности од тридесет перпера.²⁰⁾ Љубомир, Попово, Журовићи и Поцрње су истог месеца jurisdictio Turcorum.²¹⁾ У једној тужби од 28 октобра 1465 стоји да је преступ учињен in loco dicto Vscopie super territorio tunc herceg;²²⁾ и Уско-

¹⁶⁾ Listine X 286.

¹⁷⁾ Jireček, Archiv für slav. Phil. 19, 25.

¹⁸⁾ Acta Cons. Rog. 20 fol. 57, 25 V 1465: Prima pars est quod oratores ituri ad Exebegh non teneantur ire ultra Gazchum (за 34, против 2). Secunda pars est quod non teneantur ire ultra Camenoberdo.

¹⁹⁾ Jireček, Ист. Срба II 182.

²⁰⁾ Acta Cons. Rog. 18 fol. 210, 12 IX 1465: de donando Turcho subasse de Lug (in pannis yp. 30).

²¹⁾ Lam. de foris 37 fol. 76' 77, 89.

²²⁾ Ib. fol. 135.

пље је према томе било већ турско. У исто време тужен је и један пото Turcogim из Бијеле.²³⁾ Зупци, Гацко и Кути су у новембру у турској власти.²⁴⁾ Једине тачке отпора били су утврђени градови, у првом реду Кључ и Мичевац. Почетком децембра 1465 тражио је Херцег од Дубровчана намирнице за притешњени Кључ, али је Веће умољених из страха од Турака одбило његову молбу и упутило га на угарске заповеднике Јована Розгођића и Јована од Загорја.²⁵⁾ Нешто касније ипак је одлучило да се illi de Mizevaz помогну са тридесет перпера.²⁶⁾

Смрт старог Херцега — у Новом 22 маја 1466 — затекла је његову земљу у потпуном расулу. О обнављању државе у старом опсегу није могло бити ни говора. Оно што су Турци заузели било је неповратно изгубљено. Нови херцег морао се помирити и с тим да Млечани, његови савезници и заштитници, задрже Крајину коју су посели још у октобру 1465. Мађари су се утврдили на ушћу Неретве, прво у Почитељу, а затим, када су овај заузели Турци (1471), у Кошу на Посредњници.²⁷⁾ Турци су и после смрти херцега Стевана наставили сламање отпора у појединим изолованим утврђеним тачкама даље од приморја. Још 3 јуна 1466 расправљало се у Дубровнику због некаквог воска отетог sub Cluș, castro herceg, per homines dicti herceg.²⁸⁾ Када је Кључ доспео у турске руке, не може се тачно одредити. Било је то

²³⁾ Ib. fol. 134' 26 X 1465.

²⁴⁾ Ib. fol. 157, 165' 166.

²⁵⁾ Acta Cons. Rog. 18 fol. 253, 2 XII 1465: Одбија се Херцег а petitione victualium за Кључ; да се обавесте угарски заповедници de extremitate ad quam est Cluș in Cerniza и да Херцегови посланици траже од њих помоћ, ne dicta civitas eat in manibus Turcorum.

²⁶⁾ Ib. fol. 260, 19 XII 1465. Још у фебруару 1466 држао се Мичевац: 12 II 1466 одлучује Сенат у Дубровнику de excusando se vouuode Vladissauo a petitione quam facit pro soldatis nostris ut mittantur in Mizeuaz. Cons. Rog. 19 fol. 5.

²⁷⁾ Ср. *Лиречек*, Истр. Срба II 182.

²⁸⁾ Lam. de foris 33 fol. 351' 3 VI 1466.

пре септембра 1468, а освојио га је војвода Ахмед.²⁹⁾ У исто време пао је и стари Благај. Изгледа да је и Имотски био неко време у власти херцега Влатка: 28 децембра 1467 тужио је Вучихна Радивојевић своје другове да су му-отели неке ствари cum ipse Vocichna staret ad stipendium domini herceg in castro vocato Imocchi,³⁰⁾ ту се очигледно мисли на живог херцега — дакле на Влатка.

Вести о преосталим областима херцега Влатка фрагментарне су и не даду се довести у склад, — верна слика нестабилности и неповезаности поседа последњег стварног херцега од Св. Саве. Осим Новог и Рисна у Драчевици држао је Влатко један узан и прилично неодређен појас земљишта од Боке до ушћа Неретве, који је како тако одвајао дубровачку територију од непосредне турске области. Бјелотин више Конавала био је Херцегов, исто тако и Бијела код Главске и Мрњићи у Површи.³¹⁾ Крајем 1468 спомиње се некакав преступ ad graniçam herceg in loco dicto Trusina;³²⁾ на планини Трусини престала је свакако тада Влаткова власт. У исто време држао је и град Острово више Рупног Дола.³³⁾

Нешто јаснија постаје претстава о опсегу Влаткове области ако имамо пред очима податке о турским властима у Херцеговини од 1466 до 1482. Хронолошки они овако изгледају:

²⁹⁾ Ib. 40 fol. 162' 6 IX 1468: ... cum ipse Lucas stetisset ad stipendium herceg Stiepani in castro Cgliuș et postea cum accidisset dictum castrum captum ab Turchis, ipse Lucas una cum Radouano dicto Xigleuaz accepit saluum conductum ab voivoda Ahmat. Acta Cons. Rog. 20 fol. 153' 16 V 1469: Prima pars est de faciendo exire de dictis tenutis nostris omnes illos qui venerunt in ipsas tenutas a tempore quo imperator cepit Blagay et Chliuz (17 > 16). Secunda pars... illos qui venerunt in ipsas tenutas nostras ab uno anno citra.

³⁰⁾ Lam. de foris 29 fol. 269, 28 XII 1467.

³¹⁾ Ib. 42 fol. 258 4 III 1471: sub villa dicta Mergnichii jurisdictionis herceg Vlatchi; ib. fol. 286' 17 III 1471: de Biele jurisdictionis herceg; Acta Cons. Rog. 22 fol. 222 28 VII 1475: да се одговори Cherzech Vlatcho pro granis seminatis per nostros prope Bielotin.

³²⁾ Lam. de foris 41 fol. 13, 7 XII 1468.

³³⁾ Ib. 40 fol. 243, 9 XI 1468: de Ostrovo castro herceg Vlatchi ... in loco dicto Rupgni dol sub dicto castro.

а) 1466 Корита и Бањани су *jurisdictio Turcorum*; у Лугу, Врсињу (Зупци) и Риђанима заповедају турске субаше.³⁴⁾

б) 1467 субаша у Требињу. Херцег Влатко шаље своје људе да пљачкају Попово — очигледно турску територију.³⁵⁾

с) 1469 Церница турска. Хусејин војвода у Невесињу.³⁶⁾

д) 1471 људи херцега Влатка у Требињу пљачкају неке Дубровчане, поводом чега влада одлучује да се пише војводи Хамза-бегу, али и Херцегу.³⁷⁾ Требиње је турско, али граница је очигледно близу.

е) 1473 кадија у Благају.³⁸⁾

ф) 1474 субаша у Мостару.³⁹⁾

г) 1476 субаша у Церници; Херак Вранеш, чији је син истакнут ренегат, добија управу над Требињем и Поповом.⁴⁰⁾

х) 1477 Халија војвода Цернице и Приморја.⁴¹⁾

и) 1478 диздар у Острогу.⁴²⁾

Врсиње (Зупци), Луг и Попово су дакле пограничне турске области. Није јасан положај жупе Врма са значајним градом Клобуком. Има знакова по којима изгледа да Клобук није био за све време Влаткове владе у турским рукама или барем да се око њега нешто плело. Почетком сеп-

³⁴⁾ Lam. de foris 37 fol. 234' 30 I 1466; Acta Cons. Rog. 19 fol. 191, 9 IV 1466; subassa de Lug; fol. 36, 17 IV 1466; subassa de Versigna; ib. fol. 137, 7 nov. 1466; de donando Sermete subasse de Rigiani...

³⁵⁾ Acta Cons. Rog. 19 fol. 191, 9 IV 1467; subassa de Tribigne; Lam. de foris 40 fol. 97' 16 VII 1468: ... quod d. herceg Vlatchus misit ipsum Petar (Paulouich) cum aliquibus aliis in contratam de Popouo super homines de Popouo ad derobandum eos ipsa estate proxime decursa.

³⁶⁾ Lam. de foris 41 fol. 198' 12 VI 1469; Acta Cons. Rog. 20 fol. 295.

³⁷⁾ Acta Cons. Rog. 21 fol. 67' 30 III 1471.

³⁸⁾ Ib. 22 fol. 45' 5 VI 1473: de donando chadie de Blagay.

³⁹⁾ Ib. fol. 120, I. VI 1474: Prima pars est de donando Schendero subasse de Mostar.

⁴⁰⁾ Ib. fol. 264' 5 II 1476; ib. 23 fol. 71' 12 XII 1476.

⁴¹⁾ Ib. fol. 159, I IX 1477: de donando Halie voyvode Cernize et Primorie.

⁴²⁾ Ib. fol. 202, 4 II 1478: de donando dasdario castri Ostrogi; isto ib. fol. 255, I VII 1478. Ради се вероватно о Острогу у Крајини.

тембра 1466 долазила су два човека из Клобука са некаквом поруком у Дубровник. Веће умољених је само са једним гласом против одлучило да им се одговори „као што је закључено“.⁴³⁾ Једанаест година касније имао је некакве намере са Клобуком напуљски краљ Фердинанд, чијом је нећаком био ожењен херцег Влатко. Али ни овога пута није одлука Већа много одређенија.⁴⁴⁾

Мање је јасна граница Влаткове области у крајевима даље од Дубровника, према Неретви. Она је једно време била на Трусини; да ли и стално, не може се утврдити.

Влатковим поседима источно од Неретве може се како тако одредити обим и могу се скицирати границе; колико се међутим простирала власт последњег херцега од Св. Саве на десној обали њеној и какве је природе била не може се познатим изворима расправити. Око доње Неретве, уколико је нису посели Мађари, држала се породица Влатковића, увек с претензијама да се ослободи подређеног положаја према Косачама. Једно недатирано писмо херцега Влатка, упућено Жарку Влатковићу, лепо илуструје обостране тежње. Херцег пребацује Жарку што је на учињена добра њему и његовој кући одговарао само злом, али му ипак обећава да може „бити миран главом својом и инием добром својом“; да неће дирати у „држание“ Влатковића које су имали у време херцега Стевана и да неће тражити накнаду за део који отпада на територију Влатковића што је дао „у харач и у бешкеш“ султану, ако „каште“ који је против њега подигао „развргне“ или му га преда.⁴⁵⁾ Положај тога „каштела“, хронологија догађаја и њихова даља позадина наслућују се из млетачких извора које је употребио Љубић: „Knez Žarko složno sa Dubrovčani biaše u to sagrađio tvrdjavu u Neretvi i po svom bratu Ivanu ponudio ju ugar. hrv. kralju. Toga radi Vlatko, vojvoda Sv. Save, po poslanicih zapita od Mlečana dvie

⁴³⁾ Ib. 19 fol. 105' 6 IX 1466.

⁴⁴⁾ Ib. 23 fol. 133, 25 VI 1477: Prima pars est de stando ut stamus pro. aviso dando maiestati regis Ferdinandi. pro facto Clobuchi. Secunda pars est de non sequendo (37 > 7).

⁴⁵⁾ Повеље и писма I 2, 177.

ladje, da ju sruši, a oni mu 26 pros. (1472) obećаше једну, da tim porušenjem odstrani kraljevo оруђе из приморја.⁴⁶⁾ Али сукоб је почео свакако још 1470 године. Под том годином прича Гундулић⁴⁷⁾ како је Жарко нападао на Вргорац, град који је припадао херцегу Влатку и како је Дубровник посредовао преко својих посланика.

Херцег Влатко се није одрекао својих права на очеве земље западно од Неретве. Толико смемо закључити из наведених података, као и из ранијих помена да су Имотски и Висући били неко време у његовој власти. Али осим Турака ту је он имао посла и са Млечанима и Мађарима који су захватили по један део његовог наследства. Последњи су придобили и Влатковиће за себе: један од њих, као што знамо, носио је угарску титулу comes perpetuus града Вратара. Власт Влаткова у западној Херцеговини била је несумњиво много неодређенија и несталнија, услед укрштања разних тежња и интереса, него у остацима Херцегове државе источно од Неретве.

Остаје нам још да додирнемо питање о поседима Владислава, најстаријег сина херцега Стевана, после очеве смрти. Изван сумње је да Турци 1465 нису поштедели област коју је он изнудио од оца и да су освајали без обзира шта је чије. Како је његов део, барем по познатим подацима, лежао у оном делу Херцеговине који су Турци већ тада задржали, није искључено да је он остао без ичега пред очеву смрт (мислимо само на наследне земље Косача). Да ли је после смрти херцега Стевана дошло до нове поделе преосталог наслеђа између херцега Влатка и Владислава и да ли је овај ма на који начин држао неко време ишта од своје очевине, није до сада утврђено тако да се с тим морамо задовољити. Ми ћемо се овде обазрети на два различита гледишта изнесена са најкомпетентније стране и покушаћемо да образложимо на колико реалној подлози она почивају.

⁴⁶⁾ Pregled hrvatske poviesti 135.

⁴⁷⁾ Изд. *Nodilo* 383.

I. Владислав је, по једном схватању, успео одмах по очевој смрти да се измири са султаном Мехмедом II који му препушта један део наслеђа. То би биле области у унутрашњости, пошто је Приморје остало у власти херцега Влатка. Тамо је Владислав владао неколико година као турски вазал.⁴⁸⁾ Колико видимо ово мишљење може се ослонити на казивање Мавра Орбинија и на једно писмо султана Мехмеда II упућено Дубровчанима. Анализираћемо стога та два извора, да би се видело колико су поуздани.

a) *Vladislavo e Vlatko figliuoli di Stefano Cossaccia dopo la morte del padre diuiero lo stato paterno: à Vladislavo toccò la parte de' Vulasi superiori, e à Vlatko gli Inferiori con Castello novo* — пише Орбини.⁴⁹⁾ За „Горње Влахе“ савремени извори ништа не знају. „Доњи Власи“ познати су додуше већ у другој половини петнаестог столећа, али не око Херцеговог, као што Орбини тврди, већ даље на западу према Неретви.⁵⁰⁾ Орбини је међутим замишљао да први држе област у планинама Херцеговине даље од мора, а други у приморју према Боци Которској. Његова подела Херцеговог наслеђа према томе не улива нарочито поверење. Оно је још више уздрмано ако се загледа у извор по коме је он свакако доделио Владиславу „Горње Влахе“. Црије-

⁴⁸⁾ *Ђоровић*, Историја Југославије 255: „Од херцегових синова Владислав се одмах по очевој смрти одрекао даље борбе и сасвим се приближио султану. Већ у лето год. 1466 он је добио Мехмедову милост и један део очеве наследства. Његов млађи брат Влатко узео је херцешку титулу и наставио антитурску политику. Тачна граница између његова и Владислављева подручја не да се на основу до данас познатих извора сасвим сигурно повући, али може се углавном утврдити да је Владислав господарио у унутрашњости а Влатко у Приморју и на западној обали Неретве. Ово примање Владислављево за турског вазала и турско уступање отетог подручја да он у њему влада, казује да је султанова понуда старом херцегу била донста бар у извесној мери, искрено мишљена... Владислав се постепено још више приближује Мађарима и најзад год. 1470 напушта отаџбину и прелази у Хрватску... Турци потом поседају његову земљу и у Фочи, онда званој Хоча, стварају своје прво административно и војничко средиште за Херцеговину“. Ср. *Truhelka*, *Glasnik ZM* 23, 304.

⁴⁹⁾ *Il regno de gli Slavi* 388.

⁵⁰⁾ Ср. *Ђоровић*, *Старинар* 1935/36, 5.

вић у својим Аналима има на једном месту ову вест о Мехмеду II: „Nam cum per Illyricum, inexplorato, utpote, securus hostium, regulis, ut dixi, contra fidei religionem interfectis, iter faceret: in eum *Nomades Illyrici quos Valachos vulgo dicunt*, duce Vladislao Cossicio, e *montibus qui Dalmatas a Moesis dirimunt, decurrentes, impetum fecerunt atque ita eius agmen perturbarunt, ut bona ex parte Turcae in fugam sese, relictis impedimentis, conicerent. Sed quia agrestes praeda contendere hostem elabi permiserunt, nihil ea eruptione factum, praeterquam Turcae cautiores redditi*“.⁵¹⁾ Орбини је свакако ово казивање о Власима поданицима Владислава Косаче, у планинама у унутрашњости Херцеговине, имао на уму када је писао о подели између Владислава и Влатка. Знао је да је Херцегови припадао последњем а имао је и неке нејасне претставе о Доњим Власима, па је на основу свега тога извршио онакву поделу. Из Цријевића се међутим не може закључити да је Владислав после очеве смрти имао тај сукоб са Турцима: он га ближе хронолошки не одређује. По свој прилици његово излагање претставља доста мутну успомену на ратовање Владислава са Турцима 1463 године, када је он заиста имао извесне успехе. На то време упућује нас и помен убиства „краљића“ против дате вере. Зна се да је Мехмед II погубио приликом освајања Босне, осим краља, неке заробљене чланове династије и истакнуте великаше.

Не може се дакле Орбини сматрати као довољно поуздан извор на који бисмо се смели ослонити при расправљању питања о наслеђу Владислава Косаче. Исто тако ни Цријевићево казивање, узето и само за себе без везе са Орбинијем, није нам ту ни од какве помоћи.

б) Много јачи ослонац нашло би наведено гледиште о Владислављевој територији после очеве смрти у једном писму султана Мехмеда II, ако би интерпретација која му се даје могла да издржи критику. „Велики господар и велики амира султан Мехмед-бег“ препоручује републици Св. Влаха Херцеговог сина Владислава овим речима: „Да ви је у знању како створи милост господство ми сину херцега Сте-

⁵¹⁾ *Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum II, 1746, 225.*

пана Владисаву херцегу воеводе и дадох му што поиска од земље очине и од своје баштине и записих му берат, и да знате јере је вам сусед да овакои ви говору немоите ино учинити него му буте пријатељи мене ради: тко буде њему пријатељ да сте и ви њему пријатеље, тко ли буде њему непријатељ да сте и ви његову крвнику непријатеље“... Писмо је сачувано у оригиналу те се његовој садржини не може чинити никакав приговор. Ипак тумачење које му се даје не мора бити једино могуће и исправно, нарочито у питању хронологије. Писмо је датирано само даном и месецом — „месеца августа 3 дан у Дренопоље“, — година (1466) потиче од издавача.⁵²⁾ Не наводе се никакви разлози зашто је баш она одабрана. Учињено је свакако према садржини писма: пошто је у њему реч о делу наследства Херцеговог сина Владислава, то је одабран први месец август после смрти херцега Стевана. Али ми знамо да је Владислав изнудио од оца још за његова живота свој део баштине и то интервенцијом султана Мехмеда II. На тај догађај несумњиво односи се и оно писмо. Тада је Владислав „поискао“ од султана „од земље очине а од своје баштине“, добио одобрење од њега а с њим и војничку помоћ да га приведе у дело. У самом писму не говори се о Херцегу као о покојнику, чије се наслеђе дели. Зар би султан признао отворено 1466 године, у једном писму упућеном дубровачкој влади, да је област коју је он већ анектирао баштина Херцеговог сина Владислава, уступљена као таква само на његову молбу? Тако нису Турци поступали са земљама на које су већ били ставили своју гвоздену руку. Не виде се никакви оправдани разлози, а они би морали бити крупни и уочљиви, зашто би Мехмед II био нарочито дарезљив према Владиславу. Напротив, морао је бити на њега врло огорчен због његове акције на страни Мађара у Босни. Владислав је био један од главних сарадника Матије Корвина који су спречили потпуну анексију босанске државе Турској. Затим имамо врло

⁵²⁾ Повеле и писма I 2, 243; ср. Гласник ЗМ 23, 22. На писмима које је примала дубровачка канцеларија бележено је често пута када су приспела. На овоме, како смо се на оригиналу уверили, нема никакве забелешке.

прецизне и несумњиве доказе — већ смо их навели — да је од 1466 област између Влаткове државе и Дрине, која се приписује Владиславу, била под непосредном турском управом. О некаквом кондоминиуму у њој нема никаквог трага. Против њега говоре, најзад, и везе које је Владислав одржавао са краљем Матијом Корвином.

И. Друго мишљење о поседима војводе Владислава после очеве смрти доста је неодређено формулисано. По њему је Владислав „остао северно од Неретве“. Покушаћемо анализом извора да утврдимо колико је оно оправдано и како се има разумети.

Познато је да је Владислав одмах по паду Босне успео да ослободи Раму са Прозором, Ускопље са Веселом Стражом и Ливно и да му је краљ Матија Корвин у Јајцу потврдио 6 децембра 1463 посед тих жупа и градова. Само то су силом прилика морала бити привремена завојевања која се нису могла одржати. Још у мају 1466 на десет дана пред Херцегову смрт био је Владислав господар Ливна.⁵³⁾ Али већ 9 августа исте године Ливно је било својина Иваниша Влатковића: ... *Johannis Humski perpetui comitis de Wrathar ac vauode terre Humie et de Hliuna.*⁵⁴⁾ Шта је било са осталим двома жупама, много више изложеним према Турцима него Ливно, не може се рећи. Ливно, Рама и Ускопље уосталом нису биле део Владислављева наслеђа већ његова лична тековина. Има с друге стране помена да је Владислав држао негде у интересној сфери Сплита, свакако у долини Цетине, два града које је почетком августа 1466 предао изасланицима неапољског краља Фердинанда.⁵⁵⁾ Који су то градови били и каква је била њихова даља судбина не може се установити. Постоје дакле индиције да је Владислав заиста „остао северно од Неретве“ али на основу њих не може се ближе одредити његова област, нити доказати да је она преживела прве месеце после очеве смрти, нарочито у оном

⁵³⁾ Listine X 364: Владислав моли за помоћ од Млечана *ut tueri possit locum Clivaschi quod non vadat in manus Turchorum aut aliorum.*

⁵⁴⁾ Vjesnik kr. zem. arkiva 19, 117.

⁵⁵⁾ Listine X 374, 378.

делу који би претстављао његову баштину. Оно што је познато о његовој власти на десној обали Неретве тиче се области бивше босанске државе па и то још за живота херцега Стевана. Помен она два града у близини Сплита не даје нам права да сматрамо да је Владислав по некаквој нагодби са братом Влатком задржао извесне крајеве очевине на десној обали Неретве. Против таквог схватања говорила би и чињеница да је Влатко држао неко време Имотски, Врџорац и Висући — то је само оно што се зна — и да је, као херцег, сматрао Влатковиће својим поданицима. Зна се уз то и да су односи између браће после очеве смрти били сасвим рђави. Херцег Влатко је несумњиво сматрао себе јединим наследником читаве преостале области. Владислав је свакако покушавао да обезбеди себи у западним крајевима Босне а можда и Херцеговине неке градове и жупе, ослањајући се највише на Угарску, али је убрзо морао дићи руке од свега. У лето 1469 налазимо га у Дубровнику где моли владу да му одобри превоз до Сења (6 VI 1469: ... *de dando paregium voivode Vladislavo usque ad Segnam.*)⁵⁶⁾ Тада је свакако напуштао за увек домовину и своје претензије на наследство. Матија Корвин, његов заштитник, даровао му је ускоро, уз титулу „херцега Св. Саве“, неке поседе у Славонији: *Ladislaus dux Sancti Sabe* седео је већ 30 маја 1470 у Великом Калнику (*in castro nostro Nagy Kamlek*) и решавао спорове око имања са суседима.⁵⁷⁾ Да је имао као признато наслеђе западну Херцеговину, не би га вероватно тако брзо и олако напустио.

⁵⁶⁾ Dipl. Rag. 792.

⁵⁷⁾ *Thallóczy, Studien* 431.



ЗЕМЉЕ ХЕРЦЕГА СВ.САВЕ

Размер 1:1500 000

----- Границе Херцеговине до 1859г.